

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Вадим Васютинський

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СПІЛЬНОТИ

Монографія

Київ – 2010

УДК 159.9

ББК 88.5

М545

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 4/10 від 25 березня 2010 р.

Рецензенти:

*А. Б. Коваленко, доктор психологічних наук, професор;
П. Д. Фролов, кандидат психологічних наук, старший науковий
співробітник*

Васютинський В. Психологічні виміри спільноти :
М545 монографія / Вадим Васютинський. – К. : Золоті ворота,
2010. – 120 с.

ISBN

У монографії висвітлюються теоретичні питання утворення і функціонування людських спільнот: аналізується спільнота як соціально-психологічна категорія, розглядаються підстави, описуються характеристики простору спільнотного самовизначення, розкриваються соціально-психологічні властивості спільноти, досліджуються психологічні засади розподілу повноважень у спільноті, оцінюються перспективи розвитку спільноти. Ідея монографії полягає у виробленні концептуальної основи дослідження соціально-психологічних чинників інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство (за результатами науково-дослідної роботи „Соціально-психологічні чинники інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство”).

Призначена для науковців, які працюють у галузі соціальної психології.

ISBN

ББК 88.5

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2010
© Васютинський В. О.

Зміст

Передмова	4
1. Спільнота як соціально-психологічне явище	5
1.1. Визначення спільноти	5
1.2. Соціально-психологічна модель колективного самовизначення спільноти.....	20
2. Підстави референтності спільноти	25
2.1. Єднання особи зі спільнотою	25
2.2. Перебування під впливом спільноти	38
2.3. Внутрішнє структурування спільноти.....	42
2.4. Протиставлення іншим спільнотам	47
3. Характеристики простору спільнотного самовизначення	52
3.1. Взаємодія.....	52
3.2. Організація.....	55
3.3. Інформація	59
3.4. Колективний світогляд	62
4. Соціально-психологічні властивості спільноти	71
4.1. Ідентифікаційні властивості	71
4.2. Мотиваційні властивості	76
4.3. Когнітивні властивості.....	87
4.4. Поведінкові властивості	91
5. Розподіл повноважень у спільноті	95
5.1. Статус і вплив у спільноті	95
5.2. Спрямованість надання (набуття) повноважень у спільноті	101
5.3. Представлення інтересів спільноти	104
5.4. Приймання рішень у спільноті.....	105
6. Оцінка перспектив розвитку спільноти	107
7. Соціально-психологічний зміст об'єднання громадян у спільноті	112
Післямова	116
Література	117

Передмова

Десь за чотири роки до того, як було написано цю книжку, науковці лабораторії психології має і спільнот обговорювали перспективи нової теми дослідження „Соціально-психологічні чинники інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство”. Попервах усе здавалося логічним і зрозумілим: є українське суспільство, у ньому є російськомовна спільнота, є процес інтеграції. Але що глибше ми занурювалися в простір категорій, які нас цікавили, то більше й більше виникало запитань, а надто з приводу психологічного змісту категорії „спільнота”.

Ставало дедалі очевидніше, по-перше, що зі спільнотою таки треба якось розібратися, зрозуміти для себе її зміст, а по-друге – що відповідна інформація, яка стосується власне спільноти, займе велику частину майбутньої колективної монографії. Відтак ті, кого цікавлять соціально-психологічні проблеми російськомовних громадян України, мали б читати ще й чималенький виклад теорії спільноти. А ті, кому саме ця теорія й потрібна, отримали б „доважок” у вигляді результатів досліджень (та їхніх інтерпретацій) російськомовної спільноти.

Тоді й постала ідея розділити дві проблеми на дві книжки.

Отож мені як науковому керівникові теми випало написати текст із теорії спільноти. Що я й зробив. А вже наступною має бути колективна монографія про спільноту російськомовну, яка й знаменуватиме завершення (сподіваємося, успішне) досліджень із зазначеної теми.

Пишучи „Психологічні виміри спільноти”, я мав на увазі загальний задум і той обсяг інформації, що його натепер нагромадила соціально-психологічна наука. Тому трохи цитував, трохи міркував, а найбільше – намагався пояснити собі та іншим, як можна зрозуміти спільноту крізь призму соціально-психологічних категорій і фактів.

1. Спільнота як соціально-психологічне явище

1.1. Визначення спільноти

У визначенні змісту категорії „спільнота” дослідники найчастіше орієнтуються на поняття *соціальної групи*, зіставляючи, порівнюючи й визначаючи їх одну через одну або, навпаки, уникаючи прямого зіставлення і трактуючи їхнє співвідношення або як неістотне, або як само собою зрозуміле. Під спільнотою розуміють, наприклад, вид, варіант соціальної групи [Сушков, 2008] або велику соціальну групу [Кононов, 2000, с. 45; Шкаратан, Ястребов, 2008].

Якщо поняття соціальної групи взяти за базову категорію системи соціально-психологічних понять (а до цього спонукає, так би мовити, об’єктивний стан справ, оскільки в абсолютній більшості досліджень ідеться саме про соціальні групи), то, мабуть, варто схилитися до думки, що спільнота є більш чи менш специфічним варіантом соціальної групи, а принаймні належить до розряду великих соціальних груп [Сушков, 2008, с. 227].

Онтологічною підставою виникнення й існування спільноти є наявність специфічно об’єднаної сукупності людських індивідів, між якими усталилася певна *спільність*, на відміну від інших спільнот або інших сукупностей людей, що не становлять спільноти. У цьому розумінні принципового значення набувають зміст і характер такого єднання, принципи співіснування індивідів, які роблять їх спільнотою.

У зв’язку із цим належить звернути увагу на істотну термінологічну різницю у вживанні споріднених категорій „спільність” і „спільнота” в українській та „общность” і „сообщество” в російській мовах. Так, Б. Паригін визначає „общность” як групу людей, додаючи низку видових особливостей. Водночас він трактує її в широкому і вузькому розуміннях. У широкому – це єдність (очевидно, те, що українською мовою ми назвали б „спільністю”), а у вузькому – це форма спільної соціально специфічної діяльності [Парыгин,

1999, с. 229–230]. Таке нерозрізнення сукупності людей як більш чи менш об'єктивного факту і характеру зв'язків між ними спричиняє певну плутанину в інтерпретації відповідних категорій. Має місце непослідовне і вельми довільне акцентування то одного, то другого значення „общности”, що, схоже, самим автором не помічається або видається йому неістотним.

Подібна проблема властива й класифікації спільнот Б. Поршнева, у якій поруч із макро-, мікро- та мегагрупами виділено такі собі „суб-мікроспільноти”, що означають будь-який акт згоди – від хвилимої до постійної [Поршнев, 1979, с. 88–89]. У цьому поділі вочевидь порушено не лише філологічні, а й логічні закономірності. І ще один російський дослідник Б. Грушин критикував такий поділ за відхід від обраної підстави класифікації: він підкреслював, що замість масштабу спільноти – ознаки, за якою виділилися три перші категорії, Поршнев упровадив іншу підставу – характеристику свідомості людей [Грушин, 1987, с. 129–130].

Варто додати, що така категоріальна плутанина відіграє й позитивну роль. Вона дає підстави для часом несподіваних і психологічно насичених висновків, згідно з якими сутнісною, апріорною властивістю спільноти виявляється не просто наявність певним чином сполученої сукупності індивідів, а радше психологічний зміст стосунків між людьми, які є або стають членами спільноти.

Про спільноту можна сказати, що вона є частиною *соціального середовища*, або що вона і є соціальним середовищем, або що вона є специфічною формою соціального середовища, у якій те постає перед людиною.

Десь до цього третього варіанта тяжіють погляди на спільноту Дж. Міда, згідно з якими перебування в спільноті вчить людину реагувати на себе саму соціально, уможливило для неї здатність викликати в собі реакцію спільноти як цілого і на цій основі опановувати „дух” спільноти. Адекватність і доцільність людської поведінки визначається тим, як на неї реагує спільнота. Загальний шаблон соціальної або групової

поведінки відображається у відповідних наставленнях залучених до спільноти індивідів. А цей шаблон завжди стосується широкого соціального середовища, контексту соціальних стосунків [Мід, 2000, с. 240–247].

Очевидно, спільнота постає щодо індивіда формою організації соціального середовища, у якому він перебуває, до якого належить і до якого певним чином устосунковується. Соціальне середовище структурується „об’єктивно” в результаті більш-менш тривалого поступального розвитку і може набувати характеру спільноти за умови суб’єктивного відображення певних сторін, фрагментів, характеристик своєї структурованості індивідами, які до нього належать.

У соціально-психологічних дослідженнях спільнота найчастіше, мабуть, ототожнюється, порівнюється, зіставляється з *масою* (а часом і протиставляється їй).

У радянській та пострадянській соціальній психології (почасти через давніший тиск ідеологічних чинників) склалася традиція активнішої уваги до масового контексту колективного життя, ніж спільнотного. І Б. Грушин, і Б. Паригін, хоч і по-різному, визначають спільноту як родове щодо маси поняття. При цьому саме маса, масова психологія стає об’єктом психологічного аналізу, тоді як спільнота – це радше умовна категорія на позначення широкого кола соціально-психологічних явищ.

Так, за Грушиним, кожна маса – це реальна, природна спільнота, а не просто множина індивідів [Грушин, 1987, с. 209]. Дещо суперечливішим є співвідношення цих категорій у Паригіна: з одного боку, згідно з наведеною ним класифікацією, масова психологія (а отже, і маса як її суб’єкт) входять до макроспільнот як одного з трьох розрядів спільнот узагалі – поряд із міди- та мікроспільнотами [Парыгин, 1999, с. 252–296], а з другого – соціально-психологічна інтеграція спільноти (вочевидь будь-якої спільноти. – В. В.) зумовлюється процесами двох видів або рівнів – поряд із лідерством ще й стихійним рухом мас [там само, с. 235–237]. Виходить,

що маса, її стихійний рух, а отже, і сукупність відповідних психологічних явищ мають творити й забезпечувати основу поставання та існування будь-якої спільноти.

За очевидне слід визнати те, що на сьогодні співвідношення категорій „спільнота” і „маса” визначальним чином не було проаналізоване, а тим паче не стало значущою характеристикою категоріального апарату соціальної психології.

Різні варіанти співвідношень полягають у тому, що:

- поняття „спільнота” і „маса” вживають як взаємозамінні синоніми, а відтак їх використовують по чергово або, навпаки, застосовують лише один із цих двох термінів;

- спільноту розглядають як родове поняття щодо маси. У цьому разі вона трактується в значенні, близькому до соціальної групи як універсального позначення всіх або більшості можливих сукупностей людських індивідів. Відповідно масу розглядають здебільшого як сукупність стихійну, неорганізовану, рухливу, змінну, тимчасову, випадкову;

- за родову категорію обирають масу, а спільнота стає однією з можливих форм її організації і означає той її фрагмент або стан, що характеризується відносною тривалістю, тривкістю, стабільністю, організованістю, структурованістю.

Найбільш адекватним, проте, видається таке відношення між цими категоріями, згідно з яким між масою і спільнотою можливими є дуже різноманітні просторово-часові та логічно-змістові зв'язки. Між ними не буває однозначно чітких, абсолютних бар'єрів: маса і спільнота можуть як досить істотно відрізнитися між собою, так і виявлятися дуже близькими, навіть тотожними. Мабуть, існують маси, яким ніколи не судилося перетворитися на спільноту, але більшості мас, які є в людському середовищі, потенційно властиво ставати спільнотою в разі виникнення певних умов.

Так само є спільноти, що можуть видаватися безумовними й „вічними”, але якщо зважити на історичну відносність будь-яких соціальних об'єднань, то завжди можна

наполягати на тимчасовості існування кожної, навіть щонайзгуртованішої спільноти. Більшість же спільнот тою чи тою мірою коливається в просторі між своїм спільнотним існуванням та самоусвідомленням і тенденцією до втрати внутрішньоспільнотних зв'язків та перетворення на неорганізовану масу.

Якщо розглядати спільноту максимально широко як будь-яку сукупність людських індивідів, то логічним є висновок, що *суспільство* (найчастіше під цим розуміють населення певної країни) – це один із різновидів спільноти.

У поглядах на ці явища найчастіше конкурують два розуміння – політичне та етнічне. Грушин називає суспільство соціетальною спільнотою [Грушин, 1987, с. 122–128]. У Б. Паригіна спільнотою, серед багатьох інших, є також і народ та нація [Парыгин, 1999, с. 230]. Д. Шнаппер характеризує націю як спільноту громадян [Шнаппер, 2007]. І. Кононов називає етнос соціальною спільнотою і розширює його зміст до етнотериторіальної спільноти [Кононов, 2000, с. 4, 54].

У нашому контексті не є принциповим питання про те, якою – етнічною чи політичною – спільнотою є суспільство, бо головне – чи є воно власне спільнотою. Якщо погодитися з максимально широким трактуванням категорії „спільнота”, прирівнявши її до соціальної сукупності, об'єднання людей, то суспільство справді треба розуміти як один із різновидів спільноти (серед багатьох інших). Якщо ж намагатися надати спільноті специфічного соціально-психологічного змісту та знайти для неї окреме місце в категоріальній мережі соціальної психології, то доцільніше було б розвести ці два поняття, поклавши, по-перше, що суспільство не є спільнотою або є не зовсім спільнотою, по-друге, що спільнота є частиною, елементом, стороною суспільної структури, але також і явищем міжсуспільним.

Яскравим прикладом тут можуть бути мовні спільноти. Наприклад, спільнота російськомовна в сучасному російському суспільстві охоплює, залежно від критеріїв, якщо не майже всіх,

то, безумовно, цілковиту більшість громадян. Представники такої самої спільноти становлять істотну частину багатьох пострадянських (у тому числі й українського) суспільств. Водночас можна вести мову про російськомовну спільноту як міжнародну структуру, що поширюється на кільканадцять, коли не більше, країн.

Отож не варто ототожнювати спільноту і суспільство, натомість більш-менш чітко окреслення їхніх співвідношень у багатьох випадках є принциповим. І тут можна погодитися з І. Кононовим у тому, що спільнота – це не суспільство [Кононов, 2000, с. 45–46]. А згідно з Ф. Тьонісом, сутність спільноти становить реальне та органічне, спільнота – це близький світ для людини. Натомість суспільство – це ідеальне і механічне, це світ віддалений [Тьоніс, 2005, с. 17–19]. Тому спільнота – це радше специфічна частина одного або двох, кількох, багатьох суспільств.

Порівняно важче розрізнити зміст категорій спільнота і *громада*, що обидві є варіантами великої соціальної групи. Вони лише віднедавна актуалізувалися в україномовному контексті як споріднені терміни, що конкурують між собою і часом нечітко розпізнаються як відмінні своїми значеннями.

Видається доцільним в основу розрізнення їх покласти таку ознаку, як ступінь єднання членів групи в спільній життєдіяльності. Назагал громада має конкретніший і виразніший зміст та обсяг, постаючи як цілком реальна соціальна група – частіше велика, рідше середня. За багатьма параметрами соціально-психологічні аспекти розуміння громади перетинаються з правовими. Ф. Тьоніс убачає основу сільської і міської громади у зв'язку із землею, у спільному господарюванні її членів [Тьоніс, 2005, с. 45–51]. Натомість спільнота відрізняється від громади меншою кількісною, просторовою, формально-правовою визначеністю. Її наявність більшою мірою спирається на суб'єктивні бажання й прагнення осіб, що до неї належать.

Не є спільнота й *малою групою* – у цьому теж доречно погодитися з твердженням І. Кононова [Кононов, 2000, с. 45–46]. Проте розширене трактування спільноти дає змогу зараховувати до її різновидів і малу групу, як-от: навчальна група, первинний виробничий колектив [Парыгин, 1999, с. 230, 252–296], або мікрогрупи [Поршнев, 1979, с. 88–89].

Зрозуміло, що між спільнотою і малою групою немає і не може бути непрохідних бар'єрів, а проте істотне ототожнення їх не має наукового сенсу. Це соціальні одиниці надто різного рівня, і між соціально-психологічними процесами всередині них є принципові змістові відмінності.

Можна припустити, що зв'язки, які складаються між малою групою і спільнотою, назагал підлягають тим самим закономірностям, що й багаторазово аналізовані в науково-психологічній літературі зв'язки між малою групою і ширшими соціальними структурами. У цьому зв'язку доречним видається питання про те, чи входять малі групи до спільноти як її частини і чи складається спільнота з малих груп. На відміну від більшості інших великих соціальних груп, які доволі очевидно поділяються на малі групи або становлять їхню сукупність, спільнота не так виразно постає як об'єднання малих груп. З одного боку, ці малі групи можуть цілком реально існувати нібито в складі спільноти, але з другого – їхні соціально-психологічні функції малою мірою (або й жодною) пов'язані з функціонуванням спільноти. Мала група і спільнота співіснують ніби в єдиному просторі, але в різних площинах.

Соціальна спільнота є наслідком соціальної організації (як процесу. – *В. В.*), але не є організацією (як групою. – *В. В.*), – зазначає І. Кононов [Кононов, с. 45–46]. За один із варіантів мідіспільноти вважає соціальну організацію Б. Парыгин [Парыгин, 1999, с. 252–296].

Організацію традиційно розглядають як соціальну групу „середнього” розміру (вона не є ні малою – між членами якої відбуваються постійні безпосередні контакти, ні великою – зв'язки між членами якої мають опосередкований характер,

а безпосередні контакти є лише випадковими). Члени організації не перебувають між собою в обов'язковій безпосередній взаємодії, але цю взаємодію зумовлено функціонально, і так само функціонально спричиненою є й більшість безпосередніх контактів (хоча частина їх може мати й випадковий характер).

Спільноту та організацію зближує те, що належність до кожної з них є більш чи менш значущою властивістю індивідуального буття та істотно переживається окремою особою. Натомість найпомітнішу відмінність становить різний ступінь обов'язковості, „примусовості” належності особи до спільноти або організації і виконання нею відповідних функцій: в організації такий рівень є вочевидь вищим.

Колективний суб'єкт – це ще одна соціально-психологічна категорія, на тлі якої увиразнення змісту спільноти дає змогу чіткіше окреслити її суть і межі.

З-поміж трьох головних ознак колективного суб'єкта, виділених О. Брушлинським, – взаємопов'язаності і взаємозалежності індивідів, спільної діяльності, саморефлексії, почуття та образу Ми [Психологія..., 2002, с. 60–66] – легше виявляються, аналізуються в дослідженнях і визнаються за первинні, базальні перші дві. Натомість третя ознака – здатність до саморефлексії, наявність почуття та образу Ми – розцінюється як доконечний об'єктивний наслідок відбування й перебігу перших двох.

Такий стан справ, очевидно, стосується більшості різновидів людських об'єднань, які можна трактувати як колективні суб'єкти. Специфіку спільноти в цьому контексті віддзеркалює та обставина, що саме третю ознаку можна розглядати як визначальну, центральну складову в питанні про саму наявність спільноти. Взаємопов'язаність і взаємозалежність та виконання спільної діяльності хоч і мають місце, проте не мусять бути цілком очевидними як для членів спільноти, так і для сторонніх спостерігачів.

Така констатація дає підстави характеризувати спільноту як, сказати б, дуже „суб'єктивного” колективного суб'єкта,

існування якого ґрунтується на переживанні належними до нього індивідами своєї колективної спільності, єдності, психологічної близькості. Водночас при цьому не досить сильними виявляються такі характеристики колективного суб'єкта, як спільна діяльність, інтенсивна взаємодія, здатність до активних дій і протидій, мобілізаційна готовність. Звичайно, за певних умов ці властивості можуть істотно посилюватися, але в умовах звичайного, не збуреного додатковими чинниками існування спільноти вони є радше слабкими й невизначеними.

Нелегко знайти специфічні для спільнот підстави їхньої *класифікації*. У наявних класифікаціях соціальних груп спільноти або розглядають як один із видів (тобто не наділяють їх виразно самостійним статусом), або не згадують зовсім.

Як і щодо будь-якої соціальної групи найпершою ознакою, за якою можна класифікувати спільноти, виявляється їхній обсяг, розмір, величина. Традиційно групи поділяються на великі і малі, часом до них додаються ще й середні. Аналогічний поділ, мабуть, може бути застосовано й до спільнот, але з певними застереженнями.

По-перше, порівняно з іншими соціальними групами спільнота не може бути малою групою. Тож її нижня кількісна межа може починатися десь на рівні кількох десятків осіб, проте спільноти такого розміру є радше рідкісними, хоча теоретично і зрідка практично вони, звичайно, можуть існувати.

По-друге, що стосується максимального розміру спільноти, то його також не можна визначити більш-менш докладно, в усякому разі варто припустити, що спільнота ніколи не охоплює всіх членів певного соціуму – суспільства, людства і т. ін., інакше вона не була б спільнотою – специфічною сукупністю індивідів.

Отже, виходить, що спільнота не є ні малою, ні максимально великою групою.

А оскільки кількість членів спільноти є її невід'ємною, хоч і майже ніколи чітко не встановлюваною ознакою, то можна гадати, що порівняння між собою обсягів різних спільнот

дало б у підсумку поділ їх на спільноти великі, середні і малі. Важливо, проте, зазначити, що в оцінці спільнот окремою особою або кількома, багатьма чи більшістю її членів важить не так об'єктивна величина спільноти, як її суб'єктивна оцінка, загальне враження від належності до численної чи не дуже численної спільноти. Відтак і самі терміни „численна” або „нечисленна” видаються більш адекватними для оцінки обсягу спільноти, ніж „велика” або „мала”.

Говорять також про спільноти реальні і номінальні (умовні). О. Шкаратан і Г. Ястребов, ототожнюючи спільноти з великими соціальними групами, називають їх розмитими топологічними множинами, що не мають чітких меж і переходять одна в одну. Номінальні (статистичні) спільноти не передбачають обов'язкових і безпосередніх зв'язків між індивідами, не розкривають сутнісної сторони їхніх стосунків. Натомість спільноти реальні характеризуються спільністю умов існування, причинно взаємопов'язаними подібними формами діяльності в різних сферах життя, спільними соціальними нормами й цінностями, стилем життя, гомогенністю за основними статусними характеристиками, здатністю до самовідтворення, специфічною сукупністю соціальних зв'язків [Шкаратан, Ястребов, 2008].

Є безліч найрізноманітніших ознак, за якими можна визначати ту чи ту соціальну групу, яка має шанс бути спільнотою. Серед цієї безлічі мають переважати всілякі неймовірні з погляду здорового глузду характеристики. Наприклад, можна уявити спільноту людей, які минулого понеділка на сніданок їли яечню, або тих, хто мешкає на відстані однієї тисячі кілометрів від Києва, або тих, хто ніколи в житті не хворів на грип, а ще – тих, хто вмів або не вмів плавати, хто хоча б раз у житті літав літаком, хто не любить дивитися телевизор, і т. ін. Як бачимо, перші дві ознаки втілюють явну штучність змісту та безглуздість їхнього використання. Щодо наступних можна припустити, що за певних умов котрась із цих ознак стане важливою прикметою для вирізнення таких осіб серед загалу людей.

Такого роду великі групи називають номінальними. Як номінально окреслені вони цілком явно існують. Але водночас навряд чи можна назвати їх спільнотами, оскільки між їхніми представниками немає жодних більш-менш значущих для них, навіть суто ідеальних, контактів, спільних інтересів, прагнень, переживань.

Реальна велика група передбачає наявність більш-менш постійних та істотно зумовлених взаємодій між її членами – почасти безпосередніх, а здебільшого опосередкованих, проте не випадкових. Функціонування такої великої групи має підпорядковуватися певним закономірностям, що спонукають її представників до спільних або подібних колективних уявлень, міркувань, реакцій, дій, поведінки.

Проблема з визначенням реальної великої групи полягає, зокрема, у тому, що члени такої групи мають творити досить щільне і замкнуте середовище, до якого мало проникають представники інших реальних груп. Бо що більше така група розчиняється неналежними до неї особами, то більше вона втрачає характер реальної і перетворюється на номінальну.

Така „дуже реальна” група, члени якої займають певну чітку територію і серед яких немає або є дуже мало представників інших груп, може називатися спільнотою, але їй радше пасує назва „громада” (особливо в тому разі, коли вона існує довго й постійно). А що спільнота має бути частиною соціуму, але не всім соціумом, то вона не може бути такою собі „гіперреальною”.

Узагальнюючи, можна сказати, що спільнота як соціальна група може бути і реальною, і номінальною, займає місце в просторі між цими полярними характеристиками, але при цьому ніколи не досягає ні полюса реальності, ні полюса номінальності. Монолітна група, яка не має у своєму складі іншорідних представників, є цілісним соціумом, громадою, але не може бути спільнотою як частиною певного соціуму. З іншого боку, велика група, виділена за умовною ознакою, на підставі якої між її носіями не виникає жодних

більш-менш значущих соціальних або психологічних зв'язків, також не стає спільнотою.

Густота локалізації членів спільноти в соціумі серед представників інших спільнот і груп зумовлює ще одну їхню характеристику – щільність і дисперсність [Поршнев, 1979, с. 84–85]. Подібно до співвідношення характеристик реальності і номінальності ні щільність, ні дисперсність спільноти не повинні бути максимальними, інакше-бо вони унеможливають саме поставання та існування спільноти.

У Б. Поршнева знаходимо поділ спільнот за часовою ознакою на довготривалі і короткочасні, до яких додаються ще й такі собі „ефемерні” спільноти. (В останньому разі автор вочевидь виходить за межі обраної підстави: суть ефемерних спільнот радше не в істотній короткочасності їхнього існування, а в змісті й характері психологічних зв'язків, які об'єднують між собою індивідів) [там само].

Зрозуміло, що такий часовий поділ залежить від обраного історичного масштабу. Скажімо, відомий поділ людей на стани землеробів, воїнів і жерців зберігався протягом усього історичного часу людської цивілізації. Натомість спільнота християн існує „всього” дві тисячі років. Спільнота прихильників ансамблю „Beatles” – явище кількох десятиріч. А спільнота глядачів якого-небудь чергового телесеріалу обмежується часом його показу. І немає межі подібним прикладам.

Наступна низка ознак (фактично також нескінченна, але в реальному житті – просто дуже велика, хоча й кількісно обмежена) стосується не спільноти як такої, а кожної окремої особи. Згідно з такими ознаками цю особу можна або не можна зарахувати до певної спільноти, вона має підстави входити до неї або не має їх.

Найпоширеніші ознаки можна поділити на чотири групи.

Біосоціальні ознаки за своєю суттю є, власне, біологічними, але утворення на їхній основі відповідних спільнот має все-таки соціальні або соціально-історичні

причини. Це ознаки статеві (чоловіки і жінки), вікові (діти, підлітки і дорослі, молодь, особи середнього, зрілого, старшого, літнього, похилого віку тощо), расові (чотири-сім основних та кілька десятків мішаних і перехідних рас).

Суспільно-історичні спільноти – ті, що склалися як результат тривалого історичного розвитку суспільства, – етнічні, національні, територіальні.

Третя група ознак стосується змісту людської життєдіяльності: це діяльнісні ознаки. Насамперед ідеться про спільноти професійні, а також культурні, освітні тощо.

Культурні й освітні характеристики тяжіють також і до четвертої групи ознак, які загалом можна було б назвати ціннісно-орієнтаційними. У цьому контексті люди об'єднуються в спільноти залежно від спільних, подібних, однакових цінностей, на які вони орієнтуються, яким надають перевагу. Це можуть бути цінності культурно-освітні та світоглядно-ідеологічні, вони можуть стосуватися релігійних або політичних уподобань, ставлення до традицій і новацій тощо.

Наступна класифікація спільнот стосується рівня їхнього функціонування. Так, спираючись на характер внутрішньогрупових зв'язків, Г. Дилігенський виділяє рівні групової спільноти: типологічний (за спільними для членів групи ознаками); ідентифікаційний (за змістом групової самосвідомості); рівень солідарності (що має означати значуще для членів спільноти переживання та обстоювання своєї колективної єдності) [Дилігенський, 1996, с. 279–280].

Типологічні спільноти назагал дещо подібні до номінальних, але в цьому разі спільноти виділяються за ознаками, які мають соціально визнане значення. Це ознаки, на які люди більшою чи меншою мірою звертають увагу під час спілкування, у процесі взаємного оцінювання і т. ін.

Ідентифікаційні спільноти – це ті, для членів яких посідання базової, визначальної, спільнототвірної ознаки є суб'єктивно значущим. Власне, і сама спільнота виникає тоді, коли таких її представників є достатньо велика (критична)

кількість. Межа між спільнотами типологічними та ідентифікаційними є малопомітною. Якщо на певну ознаку звертають увагу, якщо її наявність стає фактом соціальної комунікації, то це різко підвищує ймовірність і доконечність набуття нею суб'єктивної значущості для її носіїв.

Третій рівень – це спільноти солідарні. Вони з'являються тоді, коли між носіями головної ознаки виникають відносини спільності, спільних інтересів, потреба діяти разом заради підтримки, збереження, захисту, розвитку спільноти. Одним із важливих чинників утворення такої спільноти може бути її протиставлення решті соціуму, обструкція з боку соціального оточення, обмеження або, навпаки, усвідомлення представниками спільноти своєї винятковості, виконання спільнотою важливої місії в соціумі.

Узагальнюючи погляди на спільноту, можна виснувати, що за *спільноту* слід уважати відносно велику (численну) номінально-реальну соціальну групу, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає достатнього критичного рівня. За таких умов може розпочатися процес колективного самовизначення спільноти, що має вигляд спільно-взаємних намагань її членів досягти певного рівня колективного саморозуміння, самоствавлення, саморегуляції на основі спільності інтересів, подібної ідентичності, протиставлення іншим групам.

Наприклад, у суспільстві має певне поширення специфічне (добррозичливо-іронічне) ставлення до жінок-білявок. Білявки становлять якусь частину всіх жінок і можуть розглядатися як номінальна велика соціальна група. Чи стане ця група власне спільнотою, залежить від того, наскільки великою виявиться частка її представниць, для яких білявий колір волосся буде суб'єктивно значущим. А ця обставина визначається місцем такої групи в соціумі, а головне, ставленням до неї решти суспільства.

Можна уявити малоймовірну ситуацію, коли внаслідок посилення громадських тенденційних (позитивних або негативних) оцінок білявки якимось особливо виділятимуться соціумом і самі відображатимуть такі специфічні ставлення на свою адресу. Відтак усвідомлення своїх особливостей та переживання певної солідарності спричинить формування їхньої колективної самосвідомості та практичне виокремлення такої своєрідної спільноти в суспільстві.

Отже, спільнотою в соціально-психологічному розумінні, тобто насамперед із погляду окремої особи, виявляються будь-які соціальні сукупності, до яких вона (особа) реально належить або може належати потенційно. Видається, що саме в цьому зв'язку, відношенні між особою і спільнотою полягає принципова відмінність між психологічним і соціологічним аналізом спільноти. Соціологічне розуміння передбачає розгляд спільноти як цілісної одиниці, що функціонує в суспільстві, і в такому разі науковця мало або й зовсім не цікавлять потреби, інтереси, мотиви поведінки, думки і почуття окремої людини, процеси, що відбуваються в малих групах на рівні безпосередньої взаємодії людей.

Натомість для психологічного розуміння принципним є те, як окрема особа співвідноситься із спільнотою, як її ідентифікаційні, мотиваційні, когнітивні, поведінкові особливості визначаються належністю до спільноти, зумовлюються участю в її функціонуванні, стають персональним внеском у життєдіяльність спільноти. Таке поєднання поодиноких переживань суб'єктивної значущості в колективний феномен стає можливим на основі, по-перше, спільності життєво важливих інтересів, які можуть задовольнятися лише або переважно в умовах їхнього колективного усвідомлення та обстоювання; по-друге, можливої квазіспільності інтересів, зумовленої обструкцією, обмеженнями, переслідуваннями з боку інших соціальних груп; по-третє, наявності в членів спільноти колективної ідентичності.

1.2. Соціально-психологічна модель колективного самовизначення спільноти

За визначальну психологічну характеристику відношення особи і спільноти треба визнати *належність особи до спільноти* – як формальну, так і суб'єктивно сприйману, переживану. *Формальних* ознак належності до спільноти фактично є безліч: наприклад, зріст, вага, колір очей, харчові уподобання, естетичні смаки тощо. Реально ж у соціально-психологічному обігові функціонує два-три десятки ознак, які найчастіше привертають увагу дослідників, а також і самих носіїв цих ознак, а отже, як можна гадати, справді є значущими для більшості з них. Серед таких ознак можемо виділити статеві, вікові, родові, етнічні, національні, регіональні, мовні, расові, політичні, ідеологічні, професійні, освітні, класові, майнові та ін. У цих ознаках першою чергою звичайно підкреслюють наявність спільноти – великої соціальної групи, яка справляє істотний вплив на загальносуспільні процеси, відображається переважною більшістю громадян як істотна складова суспільства, що відіграє важливу роль у перебігу колективного та індивідуального життя.

Водночас належить говорити й про набагато ширшу сукупність ознак спільноти, значущість яких є не такою виразною в широкому соціальному контексті, але сприймається й переживається досить великою кількістю осіб як *суб'єктивно значуща* для них – значуща настільки, що визначає спосіб їхнього мислення, ієрархію цінностей, стиль поведінки.

Здебільшого між першою і другою групою ознак є істотний зв'язок. Як правило, ті ознаки, що визнаються за вагомі для суспільства, мають достатнє значення й для окремої особи, і навпаки, ознаки, які турбують велику кількість громадян, відповідно набувають значущого статусу в масштабах соціуму.

Нарешті, третя група ознак належності до спільноти – це ознаки радше *потенційні*, здебільшого суто формальні, які можуть стати індивідуально або соціально значущими лише за певного, доволі складного збігу обставин.

Перша частина соціально-психологічної моделі колективного самовизначення спільноти ґрунтується на визначенні й зіставленні кількох сфер і сторін цього процесу (явища) [Васютинський, 2008].

Найочевиднішими *сферами* є: особова, міжособово-групова, внутрішньоспільнотна, зовнішньоспільнотна. *Особова* сфера має означати об'єктивне і суб'єктивне місце особи в спільноті, її спільнотні зв'язки, ставлення, орієнтації. *Міжособово-групова* сфера – це рівень живої, безпосередньої взаємодії двох, кількох, кільканадцяти осіб, рівень, на якому ширші спільнотні процеси й механізми набувають конкретного втілення у впливах на особу. *Внутрішньоспільнотну* сферу характеризують зв'язки і відношення, що складаються всередині спільноти. Натомість *зовнішньоспільнотна* сфера відображає простір зв'язків спільноти з іншими соціальними структурами, поруч із якими, поза якими або впереміш із якими вона існує.

Що стосується *сторін*, то їх можна виділити принаймні дві, й одна з них має відображати більш об'єктивно-формальні характеристики належності до спільноти, функціонування в ній або самої спільноти і т. ін. Натомість друга сторона – це сторона суб'єктивно-ціннісна, у якій утілюється сукупність суб'єктивних вражень, ставлень, оцінок осіб, груп, членів спільноти, представників інших спільнот щодо тих ознак та особливостей, якими спільнота вирізняється в соціумі.

За *об'єктивно-формальними* ознаками на рівні *окремої особи* можна вести мову про наявність такої ознаки, посідання її особою – ознаки, за якою цю особу можна зарахувати до числа представників певної спільноти. До цієї ознаки примикає ще й така її характеристика, як ступінь вираженості. Сюди належить також і усвідомлення особою, знання про наявність у неї відповідної ознаки.

У сфері *міжособово-групової* взаємодії може йтися про наявність відповідної ознаки в залучених осіб – їх усіх, більшості, меншості тощо, про співвідношення посідання цих ознак членами групи і внутрішньогруповою структурною ієрархією, про зумовленість змісту взаємодії належністю її учасників до спільноти, формальну пов'язаність із нею.

На *внутрішньоспільнотному* рівні ознака, за якою виділяється спільнота, характеризується вже не з погляду посідання її особою, а з погляду центральної, можливо, системотвірної ознаки утворення самої спільноти. Наступна характеристика такого рівня – це кількість осіб, які є носіями певної ознаки, через що й можуть реально або потенційно належати до спільноти, утворювати її. Ще однією складовою є внутрішня структура спільноти, співвідношення позицій її представників, внутрішньоспільнотна ієрархія, характер, інтенсивність, зміст взаємодії між членами спільноти, спричинені власне належністю до неї.

На *зовнішньоспільнотному* рівні слід, по-перше, характеризувати основну ознаку порівняно з іншими ознаками, які можуть визначати виникнення інших спільнот; по-друге, кількісну частку, питому вагу спільноти в соціумі; по-третє, місце спільноти – усієї або її частини – у загальній ієрархічній структурі ширшого соціального середовища, можливо, усього суспільства.

Суб'єктивно-ціннісна сторона належності до спільноти в *особовій* сфері може означати, по-перше, суб'єктивну цінність для особи наявності в неї відповідної ознаки, по-друге, суб'єктивну цінність самої належності до спільноти осіб, що мають таку саму ознаку.

На *міжособово-груповому* рівні суб'єктивно-ціннісна характеристика належності до спільноти може проявлятися в тому, наскільки значуще ця обставина зумовлює міжособову та внутрішньогрупову взаємодію, спричиняє контакти між людьми, участь у такій взаємодії, належність до групи, відображає характер і зміст, мотивацію, цілі взаємодії.

У *внутрішньоспільнотній* сфері суб'єктивно-ціннісне значення належності до спільноти може проявитися, по-перше, у явищі або факті взаємно-спільного обговорення, переживання наявності ознаки і належності до спільноти, а по-друге, у наявності достатньої (критичної) кількості осіб, які мають певну ознаку для того, щоб спільнота постала як соціально-психологічна структура.

На *зовнішньоспільнотному* рівні мають значення оцінка іншими представниками соціуму ознаки, за якою твориться спільнота, самої наявності спільноти в суспільстві, ставлення до спільноти і взаємодії з її представниками, соціально-психологічна вагомість, впливовість спільноти в соціумі.

Аналізуючи відповідні характеристики соціально-психологічної моделі самовизначення спільноти, слід підкреслити, що в ситуації, коли основним предметом стає власне спільнота, можливо і доречно відмовитися від надмірної уваги до групового рівня аналізу, принаймні з двох причин. По-перше, аналогічні процеси, що мають місце на рівні групи, вивчено незрівнянно краще, ніж процеси взаємодії спільноти та особи. По-друге, що важливіше, аналіз зв'язків між особою і групою дуже істотно затушовує, перебиває дослідження відношень між особою і спільнотою. Тому задля такого собі семантичного “очищення” предмету варто умовно знехтувати цей проміжний рівень моделі. Тим паче що й сама мета аналізу спільноти передбачає принципову зміну аспекту, на пряму аналізу соціальних зв'язків людини від безпосередньо наявних у близькому оточенні, у групі до доволі абстрактних, істотно опосередкованих зв'язків із спільнотою.

Друга частина соціально-психологічної моделі самовизначення спільноти стосується власне внутрішньоспільнотної сфери і містить шість основних дескрипторів: підстави референтності спільноти, характеристики простору спільнотного самовизначення, механізми взаємодії в спільноті та гуртування в спільноту, соціально-психологічні властивості спільноти, розподіл повноважень у спільноті, оцінку перспектив розвитку спільноти. Ці дескриптори (більшість їх описано в наступних розділах) сукупно охоплюють соціально-психологічний зміст і структуру спільноти. Кожний із дескрипторів містить певну кількість субдескрипторів, зміст яких розкривається через ті чи ті індикатори.

Отже, дескриптор *підстави референтності спільноти* містить такі субдескриптори, як єднання особи зі спільнотою,

перебування під впливом спільноти, внутрішнє структурування спільноти, протиставлення іншим спільнотам.

Дескриптор *характеристики простору спільнотного самовизначення* охоплює такі субдескриптори, як взаємодія, організація, інформація, колективний світогляд.

У змісті дескриптора *механізми взаємодії в спільноті і гуртування в спільноту* окремих субдескрипторів не виділено, натомість є багато самих механізмів, досить добре вивчених та описаних у соціальній психології. (З огляду на це визнано за недоцільне присвячувати їм окремий розділ).

Складовими дескриптора *соціально-психологічні властивості спільноти* є властивості ідентифікаційні, мотиваційні, когнітивні, поведінкові.

Розподіл повноважень у спільноті як дескриптор спільнотного самовизначення передбачає наявність таких субдескрипторів: статус і вплив у спільноті, спрямованість надання (набуття) повноважень, представлення інтересів спільноти, приймання рішень.

У такому маловивченому дескрипторі, як *оцінка перспектив розвитку спільноти*, не вдалося виділити окремих субдескрипторів.

Запропонована соціально-психологічна модель колективного самовизначення спільноти дасть змогу окреслити й уточнити її соціально-психологічний зміст і структуру, а на цій основі – визначити актуальні напрями дослідження спільноти. Аналіз спільноти крізь призму такої моделі забезпечує від виходу за межі власне психологічного предмету, завдяки чому розкриватимуться істотні зв'язки між окремою особою і спільнотою та між членами однієї спільноти, виявлятимуться психологічні закономірності функціонування індивідуального і колективного в процесі колективного самовизначення спільноти.

2. Підстави референтності спільноти

2.1. Єднання особи зі спільнотою

Для нормального існування та повноцінної самореалізації особа повинна мати *ідентичність*. Серед розмаїття поглядів на психологічний зміст ідентичності більш-менш чітко вирізняються два основні варіанти: ідентичність трактується як відчуття й переживання свого глибинного ества, самості, суб'єктивна констатація своєї окремішності від решти світу (таку ідентичність найчастіше називають особистісною) та ідентичність як відчуття, переживання й усвідомлення своєї єдності з іншими людьми, із якими особа має спільні, подібні, однакові властивості (таку ідентичність здебільшого визначають як соціальну).

Про соціальну ідентичність докладніше йтиметься в розділі 4.1. Що ж до особистісної ідентичності, то з погляду її природи принциповим є питання про те, чи дається вона індивідові від народження як апіорна, генетично успадкована, природжена властивість, чи набувається під впливом соціального середовища в процесі взаємодії з ним. Прибічники обох цих підходів наводять чимало фактів на підтвердження своїх поглядів, і це питання на сьогодні залишається нерозв'язаним. (Схоже, що таким воно залишиться назавжди, зумовлюючи постійний пізнавальний тонус у відповідній царині досліджень).

Якщо ж перевести проблему в площину спільнотних процесів, то можна стверджувати, що в житті людської особи принаймні в ранньому віці явища спільнотного рівня жодним очевидним чином не проступають. Розвиток немовляти і маляти відбувається під впливом безпосереднього соціального оточення – сім'ї або інших дорослих осіб, а потенційна наявність спільноти лише опосередковано дається взнаки у впливах,

які справляють дорослі на дитину, взаємодіючи з нею та організовуючи її життєдіяльність. Як приклад тут можна навести описані І. Василенко особливості формування російської ментальності („широкої російської душі”) як ефекту трансляції дитині вихователями своїх малоусвідомлюваних, але постійно переживаних вражень від безмежних російських просторів [Василенко, 2001].

Протягом дошкільного віку в ідентичності дитини закладаються складові, які стосуються її статевих і вікових, расових та етнічних характеристик. Статеві і вікові ознаки ідентичності формуються як нібито більш натуральні та універсальні, самі собою зрозумілі. Натомість для формування етнічних і расових ознак у досвіді дитини має відбуватися якесь протиставлення людей з оточення за відповідними характеристиками. У значущому колі спілкування дитини повинні бути особи різної національності, носії різних мов або представники різних рас. Якщо ці особливості з певним значенням уключаються в контекст взаємодії дитини з оточенням, то це спонукає її самовизначатися в діапазоні відповідних характеристик, ідентифікуючись позитивно з носіями одних ознак та протиставляючись носіям інших.

За суттю, такі самі закономірності діють і в просторі статевої та вікової ідентифікації. Проте оскільки присутність осіб різної статі та різного віку є фактично неодмінною обставиною формування дитячої особи, то ефекти відповідних впливів сприймаються як цілком натуральні наслідки самого цього розвитку. Значущість таких диференціацій могла б чіткіше проявитися в разі формування дитини у виключно одностатевому або одновіковому середовищі, де її було б позбавлено нагод для будь-яких альтернативних ідентифікацій. На щастя, такі виховні обставини є майже

неймовірними, через що абсолютна більшість дітей має достатньо сприятливі умови для набуття й розвитку статевої та вікової ідентичності.

Здобуваючи ту чи ту ідентичність, дитина відтак набуває змоги переживати, а згодом дедалі більше усвідомлювати свою належність до таких первинних біосоціальних спільнот, як статева, вікова, меншою мірою – расова та етнічна. Відображаючи початково не самостійно знаходжувані, а пропонувані середовищем обставини формування ідентичності, дитина поступово набуває досвіду переживання психологічної близькості з носіями певних ознак, представниками дедалі істотніше усвідомлюваних нею соціальних категорій.

Така *категоризація* та переживання з її приводу початково мають місце в просторі безпосередніх контактів дитини з оточенням, але в міру розвитку, опанування дедалі більшої здатності абстрагуватися, виходити за межі безпосередньо даного дитина навчається поширювати свої очікування й ставлення на ширше соціальне середовище, установлювати непрямі, опосередковані контакти з людьми, які не входять до її безпосереднього кола спілкування.

У процесі встановлення таких контактів вона неминуче здійснює певні категоризації, порівняння, дає оцінки, переносячи (проекуючи) свої власні знайомі й зрозумілі властивості на подібних до себе осіб, які належать до відповідних соціальних груп, а з іншого боку, переймаючи від них притаманні їм риси і наділяючи ними саму себе.

У такий спосіб дитина самовизначається як особа. Зрозуміло, що „левова частку” підстав для *самовизначення* вона отримує із взаємодій із безпосереднім оточенням, із його оцінок і ставлень. Проте в психічному статусі кожної людини завжди залишається більш чи менш обширна (а насправді нескінченна)

сфера, яка не набула „достатнього” структурування, не була настільки „відформатована” соціумом, щоб видаватися самій дитині цілком надійною й адекватною в її функціонуванні.

Відчуваючи в собі наявність таких мало або й зовсім не опанованих сфер (можливо, це почасти ті сфери, які С. Гроф назвав трансперсональними), особа намагається бодай якоюсь мірою дати собі з ними раду, пояснити їх, збагнути, навчитися ними керувати. Оскільки звичайні, типові засоби зараджування (зарадної поведінки) в таких ситуаціях виявляються, як правило, малоефективними, то особа шукає інші можливі способи справлятися з відповідними психологічними проблемами. Таких способів є чимало (наприклад, уявна взаємодія з трансцендентним або залучення до транскомунікативних процесів, про що йтиметься в розділі 3.1), й особа може обирати доступніші прийоми структурування свого особистісного простору, серед яких одним із найзвичніших та суб’єктивно ефективних є самовизначення через уявну взаємодію зі спільнотою.

Отже, можна сказати, що самовизначення особи в просторі соціальних взаємодій початково відбувається майже виключно на основі контактів із безпосереднім оточенням, але в міру особистісного розвитку людини її соціальна взаємодія, а відтак і самовизначення на основі такої взаємодії стають дедалі більш абстрактними, опосередкованими, уявними, навіть „ефемерними” (якщо скористатися з термінології Б. Поршнева). А це означає для самої особи безумовне розширення простору власне самовизначення, вона будує свою уявну взаємодію із соціумом так, як хоче сама, як їй видається потрібним і доцільним.

У міру виходу за межі безпосереднього оточення особа стає дедалі вільнішою у виборі цілей саморозвитку і критеріїв самовдосконалення. Набувши початкової здатності *рефлексувати* свої краще структуровані і стабільніші риси й особливості завдяки оцінкам і ставленням найближчого кола осіб, згодом вона рефлексує себе, особливо в специфічних,

внутрішньо малоопанованих сферах, із більшим ступенем довільності, із переважною орієнтацією на власні суб'єктивні критерії, у яких соціальні оцінки виявляються трансформованими згідно з її власними потребами, намірами та можливостями.

У зв'язку із цим привертає увагу винятково важлива особливість переживання особою своєї належності до спільноти, якою є *суб'єктивна довільність*. Якщо до того реального середовища, у яке особа включена, до якого належить безпосередньо, вона може ставитися по-різному і суб'єктивно нібито так, як сама цього захоче, то все-таки ці її ставлення щонайбільше визначаються характером і змістом її взаємодії з оточенням. Натомість коли йдеться про спільноту, до якої особа належить менш зримо й вагомо, то тут простір її оцінок і ставлень виявляється набагато менш обов'язковим, у ньому значно більше місця для суб'єктивних домислів та інтерпретацій.

Спільнота постає для особи такою, якою особа хоче її бачити. Спільнота дає особі, а особа бере від спільноти те, чого сама хоче. Фактично ця їхня взаємодія є великою мірою ілюзорною, а отже, майже цілковито визначається потребами особи. Завдяки такому необов'язково-суб'єктивному характерові входження особи до спільноти цей простір її буття забезпечує щонайширші можливості задоволення частини її суб'єктивних потреб, особливо тих, які спричинено переживанням особистісних недостатностей, комплексів, неспроможностей та обмежень і нехтувань із боку соціуму.

Десь за аналогією з фрейдівським несвідомим у цих трансперсональних сферах, позначених орієнтацією на спільноту, діє „принцип задоволення”. У намірах, уявленнях і мріях особу ніщо не обмежує, вона вибудовує взаємодію зі спільнотою, а головне, визначає своє місце в такій взаємодії

максимально довільно, часто-густо аж неадекватно, але ця неадекватність не завдає їй надмірного клопоту, бо майже завжди залишається її особистою, навіть потаємною справою.

Суб'єктивне занурювання в переживання належності до спільноти може ставати ефективним засобом подолання внутрішньої тривоги, зараджування особистісної тривожності, спричиненій різними обставинами життєдіяльності. Якщо, як зазначає І. Сушков, проста присутність інших осіб, які є подібні одна до одної, але відрізняються від суб'єкта, що їх сприймає, підвищує його тривожність та посилює особисту ідентичність [Сушков, 2008, с. 279], то можливою має бути й обернена ситуація, коли особа подумки приєднується до спільноти подібних до себе індивідів, коригує свій внутрішній стан відповідно до нібито обстоюваних цією спільнотою пріоритетів (а насправді майже цілковито „вигаданих” самою особою). Ефектом цього може ставати зниження внутрішньої тривожності – пряме (завдяки переживанню єднання зі спільнотою, що має заспокоювати та надавати підтримку) або непряме (через знецінення обставин, які викликали тривогу, на основі критеріїв, що їх особа „отримала” від цієї уявної спільноти).

Отже, якщо поглянути на справу ширше, то належність до спільноти може забезпечувати почуття внутрішнього *психологічного комфорту*, а особливо це може бути корисним у разі, коли реальне повсякденне життя дає замало підстав для переживання такого комфорту.

Ще один аспект переживання внутрішнього комфорту стосується прагнення особи мати позитивну *самооцінку*. Очевидним є те, що самооцінка найістотніше визначається оцінками з боку оточення: що позитивнішими є такі оцінки, то ймовірнішим є формування в особі позитивної самооцінки. Якщо ж оточення не дає достатніх підстав для такого

формування, то особа може шукати ці підстави в уявній взаємодії з „вигаданими” нею самою партнерами. (Згадаймо, наприклад, явище „уявного партнера” дитини [Чеснокова, Яремчук, 2002]. А в дорослої особи таку функцію може виконувати якраз спілкування з представниками спільноти, до якої вона себе зараховує).

Задовольняючи в такий спосіб потребу *соціального визнання*, особа бодай почасти послаблює відчуття своєї соціальної недолугості, відтак підвищує свою самооцінку, а отже, і досягає більшого психологічного комфорту. Таким чином, завдяки перебуванню в спільнотному просторі людина дістає змогу підвищити свій внутрішньо- і зовнішньо-особистісний добробут, досягти рівня бодай мінімального, а часом і досить високого психологічного добробуту.

Переживання належності до спільноти допомагає особі уникнути *самотності*. Ще її первинні зв'язки, які налагоджуються на ранніх етапах розвитку, стають основою входження індивіда у світ. Такі зв'язки, зазначав Е. Фромм, забезпечують фундаментальну єдність із навколишнім світом та відчуття безпеки. Пізніше дитина починає усвідомлювати свою самотність та окремість, а це породжує почуття беззахисності й тривоги. Аби побороти їх, дитині потрібно злитися з навколишнім світом, розчинитися в ньому, підпорядкуватися йому [Фромм, 1990, с. 34–35].

У дорослої особи недостатність або цілковитий брак реальних повсякденних соціальних контактів може бути компенсовано переживанням або усвідомленням своєї належності до спільноти. Це досить очевидний із психологічного погляду компенсаторний процес. Проте можна говорити й про набагато глибші психологічні підстави належності до спільноти, коли вони втілюють прагнення особи відчувати свою причетність до чогось “більшого”, великого і

величного, завдяки чому забути або знецінити власні страхи, почуття невпевненості в собі.

Особа конструює те велике й величне, до якого прагне прилучитися, частиною якого прагне стати сама і яке прагне зробити частиною себе (ідентифікується з „гідною справою” [Шибутани, 1969, с. 368–369]). Це велике й величне вона творить нібито сама для себе, але водночас – під впливом і в результаті взаємодії зі світом. Таким „великим” може бути як щонайшляхетніша і щонайвеличніша ідея, так і осяяна аурую винятковості й досконалості спільнота. Здебільшого, проте, ідеться про ідею та спільноту водночас: спільнота плекає ідею, а ідея єднає спільноту. У такому разі самої належності до спільноти виявляється якось замало: тут має йтися радше про причетність до спільноти, до її великих справ, до служіння провідній ідеї.

Належність різних осіб до однієї спільноти, а ще більше – їхня спільна причетність до великої колективної справи формують у них специфічне почуття єдності, *почуття Ми*, яке за багатьма ознаками фактично слід визнавати за підставу такого собі колективного суб’єкта (про що йтиметься в розділі 3.4). Зараз, проте, важливіше з’ясувати, як це колективне почуття Ми виникає в індивідуальній свідомості, на основі індивідуального Я і як приєднує це Я до колективного Ми. Як видається, співвідношення Я і Ми – це ще одна з „вічних” проблем соціальної психології.

Це співвідношення звичайно аналізують у контексті взаємодії особи з безпосереднім оточенням, хоча дедалі частіше розглядають й у ширшому соціальному контексті, зокрема спільнотному. Чимало яскравих прикладів усвідомлення такого Ми дає застосування методики, згідно з якою респондентові пропонують або назвати „Хто ми?”, або визначити соціальні групи, про які він може сказати „Це ми”. Такий, на перший

погляд, невибагливий методичний прийом, як виявляється, збурує у внутрішньому світі респондента цілу низку ідентифікаційних сфер, спонукає його самовизначатися і самокатегоризуватися в часто несподіваних для нього площинах і ракурсах.

У цих випадках ідентифікація зі спільнотою знову ж таки має ту перевагу, що чи не єдиним критерієм належності до неї є суб'єктивне бажання особи, її, так би мовити, внутрішньодовільне самовизначення. У більшості випадків особа добирає собі спільноту, орієнтуючись на власні уподобання. Зрозуміло, що почасти і насамперед це спільноти базальні, первинні – статеві, вікові, етнічні, територіальні тощо.

Якщо ж ідеться про спільноти менш атрибутивні, то тут якраз і зростає значення суб'єктивних преференцій. Навряд чи з великою радістю особа зарахує себе до спільнот „інваліди першої групи”, „невеликовно хворі”, „кримінальні злочинці” тощо. Вона це має зробити в разі, коли відповідні характеристики є надто очевидними, а головне, суб'єктивно вагомими для неї. Частіше, проте, особа може зарахувати себе до спільноти більш чи менш привабливої для себе на засадах атракції, наприклад, до спільноти людей „добрих”, „розумних”, „вродливих”, „талановитих” і т. ін. (У нашому сучасному суспільстві, наприклад, ще й до спільноти „кривджених” владою або багатіями).

У визначенні такої спільноти поряд із засадою атрактивності діє принцип еквівалентності: більшість або й усі її члени мають бути близькими й подібними до суб'єкта, мати спільні з ним проблеми або орієнтуватися на схожі цінності. У межах дискурсивної психології дискурсивні процеси групи виражаються, зокрема, за „логікою еквівалентності”, згідно з якою всі люди поділяються за певною ознакою на дві полярні групи, відмінності між представниками кожної з яких

ігноруються [Филлипс, Йоргенсен, 2004, с. 77]. Уявне зближення особи з представниками „своєї” спільноти дає їй водночас підстави протиставлятися іншим людям, чий погляд й поведінка видаються їй неприйнятними.

Як зазначає П. Штомпка, категорія Ми ґрунтується на моральному зв'язку – особливому ставленні до інших. Його основними складниками є: довіра – очікування на гідне чинення інших щодо нас; лояльність – повинність не порушувати довіри, яку інші відчують до нас, і дотримувати взятих зобов'язань; солідарність – піклування про інтереси інших і готовність діяти на їхню користь. (Антитезами цих складників як результат атрофії морального зв'язку є цинізм, маніпуляція і байдужість). Індивідуальним відображенням такого морального зв'язку є ідентичність – самовизначення власного місця в моральному просторі та окреслення меж морального простору, у якому індивід почувається зобов'язаним до довіри, лояльності та солідарності [Sztompka, 2007, с. 187].

Відчуваючи в собі наявність перелічених постав та плекаючи їх, людина шукає навколо себе об'єкти, на які може спрямувати їхню енергію. Такі об'єкти вона може знаходити як у своєму „живому” реальному оточенні, так і в напівуявному просторі спільнотного буття. Коштом ідентифікації, – пише І. Сушков, – людина набуває властивостей інших та бачить в інших дедалі більше рис власного Я. Від цього моменту в ній зростає потреба захисту інших як захисту самої себе. Стають можливими істинний альтруїзм і любов [Сушков, 2008, с. 274–275].

Така потреба може найбільшою мірою реалізовуватися в безпосередньому оточенні, набуваючи різноманітних форм співпраці і взаємодопомоги, а в спільнотному вимірі означає захист таких собі абстрактних „інших”, партнерів по спільноті, захищати яких доводиться радше умовно й уявно, не диспо-

нуючи навіть доказами того, що вони такого захисту потребують. Тут має, очевидно, ітися про такий собі символічний самозахист, захист своїх власних ідеалів, преференцій, цінностей, суб'єктивна значущість яких підвищується шляхом уявного поділяння їх з іншими особами, зі спільнотою.

Позицію окремої особи щодо референтної для неї спільноти істотно характеризує явище *груподумства* за І. Джанісом [Андреева, с. 231; Кричевский, Дубовская, с. 226–228; Майерс, с. 383–391]. (Як особливість колективної свідомості членів спільноти груподумство аналізуватиметься в розділі 3.4). У поглядах окремої особи на її причетність до простору спільнотних цінностей визначальними є такі складові груподумства, як безумовна віра в принципи поведінки, що сповідаються групою (спільнотою), незаперечна віра в етичність групи (спільноти), ілюзія невразливості її моральних засад.

На відміну від ставлення особи до своєї реальної групи, де її позиція неодмінно перебуває під впливом реальних групових процесів, а тому час від часу наражається на доконечність переоцінки поглядів (а отже, або зниження привабливості групи, або посилення своєї суб'єктивної прихильності до неї), у ставленні до спільноти особа набагато вільніша у визначенні змісту привабливих для неї принципів та приписуванні їх референтній спільноті.

Таке надавання апріорі позитивного змісту принципам існування спільноти робить її ще більш привабливою для особи, посилює пов'язане зі спільнотою почуття Ми, а відтак на засадах оберненої атрибуції підвищує позитивну оцінку свого Я, поліпшує самооцінку. У такий спосіб переживання належності до спільноти ще більшою мірою стає джерелом позитивного самоставлення і самоповаги. З одного боку, особа цінує спільноту, до якої, як вона гадає, належить, приписавши їй

усілякі щонайрозмаїтіші чесноти, а з другого – поважає саму себе, позаяк належить до такої „похвальної” спільноти, відчуває свій глибинний зв’язок із нею.

Позитивна оцінка спільноти лежить в основі своєрідного спільнотного патріотизму – явища, що найчастіше описують як *інгруповий фаворитизм*. У цьому разі інгрупою виявляється саме спільнота. І якщо особа цього потребує, то все, що стосується спільноти, без особливих труднощів виявляється кращим і виправданішим порівняно з аналогічними параметрами інших, менш привабливих, груп.

Як зазначає З. Бауман, поганими можуть бути компанії або суспільства, а спільнота завжди хороша [Ринкявичус, Буткявичене, 2007], тобто без проблем виявляється кращою за компанію або суспільство. Досвід безпосереднього спілкування з компанією та опосередкованих взаємодій із суспільством звичайно буває дуже різноманітним і суперечливим, містить і позитивні, і негативні враження. Натомість взаємодія зі спільнотою перебігає в такий спосіб, який може цілковито задовольняти особу згідно з її суб’єктивними бажаннями й уподобаннями. Спільнота завжди або майже завжди є такою, якою особа хоче її бачити.

У суб’єктивно-довільному просторі взаємодії зі спільнотою вельми своєрідно проявляється дія таких важливих базальних процесів (механізмів) залучення особи до колективного співбуття, як *децентрація* та *емпатія*.

Набуття особою децентрації – здатності виходити за межі своєї первісної суб’єктивної позиції в оцінках навколишнього світу, долати апіорний егоцентризм – дає їй змогу відображати життєві ситуації загалом та ситуації соціальної взаємодії зокрема (можливо, що й насамперед), сприймаючи їх ніби очима іншої людини, зважаючи на можливість альтернативних поглядів та оцінок.

Емпатія означає наступний рівень розвитку цієї змоги, коли особа виявляється спроможною відчувати емоційні стани, переживання іншої людини, уловлювати їхній психологічний зміст, перейматися ними до такої міри, щоб викликати аналогічні переживання в себе самої.

І децентрація, й емпатія є продуктом досить раннього психічного розвитку дитини, виникають завдяки включенню її в простір безпосередніх соціальних взаємодій і найбільшою мірою виявляються в спілкуванні з найближчим соціальним оточенням.

Значення цих процесів є безсумнівним і в контексті прилучення особи до спільноти. Без актуалізації відповідних здатностей годі уявити можливість орієнтації особи на єднання зі спільнотою: таке єднання було б і не потрібне їй, і неможливе.

У спільнотному контексті вияв і функціонування децентрації та емпатії мають істотну специфіку, зумовлену насамперед надто опосередкованим характером їхнього застосування. У зв'язку із цим можна зазначити такі дві особливості. По-перше, зміст і глибина децентрації та емпатії щодо спільноти майже цілковито визначаються суб'єктивними намірами й бажаннями особи, а отже, великою мірою ніби позбуваються впливу відносно об'єктивних комунікативних чинників, через що тою чи тою мірою може втрачатися їхній первинний зміст – переорієнтація із суб'єктивних індивідуальних критеріїв оцінювання дійсності на більш об'єктивні міжособові, соціальні. У цьому можна вбачати певну проблемність вияву децентрації та емпатії в спільнотному контексті.

По-друге, будучи, так би мовити, головним суб'єктом децентрації та емпатії і не наражаючись на жодні істотні обмеження з боку соціуму, особа може вільно „розпоряджатися” ними, диспонувати та оперувати їхнім змістом згідно з

власними потребами й намірами. Таке диспонування та оперування правлять за своєрідне тренування цих особистісних здатностей, що може виявлятися особливо значущим у разі, коли опосередкована взаємодія зі спільнотою має компенсаторно-захисний характер.

Як у безпосередньому спілкуванні з оточенням децентрація та емпатія забезпечують особі змогу встановлювати значущі для неї взаємини, так і в опосередкованій взаємодії зі спільнотою вони також є однією з найвагоміших психологічних передумов установаження значущих для особи стосунків – радше суб'єктивно вибудованих нею самою, ніж реальних.

2.2. Перебування під впливом спільноти

Переживання та усвідомлення належності до спільноти забезпечує особі наявність такої важливої сфери її життя, як стосунки із *значущими іншими*. Це набуває особливого значення тоді, коли в безпосередньому оточенні таких стосунків є замало або вони є непродуктивними чи дисгармонійними з погляду самої особи.

Обираючи собі референтну спільноту, людина тим самим вибудовує суб'єктивно значущий соціально-психологічний простір, засади функціонування та властивості якого великою мірою визначаються нею самою. Як правило, сама про це не здогадуєтесь, особа отримує від такої напівуявної спільноти доконечні для неї соціальні впливи. Ці впливи, як зазначалося вище, дають особі відчуття психологічної захищеності, але, що не менш важливо, постають перед нею у вигляді *психологічного тиску*, певних обмежень і спрямувань, що спричиняють істотні вектори розвитку й функціонування самої особи.

Отримування і вплив коригувальних оцінок із боку соціуму є здебільшого малоусвідомлюваною обставиною

психічного життя особи. Частіше має місце така собі поверхова констатація дозволів і заборон – десь на рівні відображення впливу громадської думки, думки оточення. Проте реальна глибинна потужність впливу соціальних оцінок є набагато істотніша й ґрунтовніша. Отож, отримуючи такі оцінки на свою адресу з боку спільноти, особа мимоволі фіксує певну їхню поблажливість, комфортність порівняно з оцінками, що надходять від більш реального оточення. Ці оцінки є менш дидактичними й однозначними, а соціальний контроль, що ґрунтується на їхній сукупності, виявляється якимсь ніби абстрактнішим, відстороненішим, а водночас глобальнішим та універсальнішим.

Контроль і тиск із боку спільноти входять у суб'єктивний світ особи „доречніше”, ніж контроль і тиск безпосереднього оточення. Вони виконують свої функції тоді, коли сама особа відчуває їхню потребу, коли її внутрішній стан, меншою мірою поведінка вимагають корекції, коли вона сама це якоюсь мірою усвідомлює і ніби „радиться” зі спільнотою.

Соціумові властиво негативно реагувати на всіякого роду відхилення від соціальних норм і приписів. Так само реагує й спільнота на всіякі індивідуальні відхилення. Проте на відміну від цілком реальної групи або громади реакція спільноти є менш обов'язковою, спільнота, власне, може й „не здогадуватися” про порушення її норм певною особою. Така несхвальна оцінка може мати значення хіба що для самої особи, коли в неї формується враження, що її поведінка заслуговує на осуд із боку спільноти.

Як і кожний соціум, спільнота обмежує особу в її можливостях. Зокрема це стосується можливостей ідентифікації, деякі з яких стають пріоритетними як прийнятні й доречні, тоді як інші ігноруються [Филлиппс, Йоргенсен, 2004, с. 76]. Особа ідентифікується зі спільнотою, маючи переконання в позитивному для себе змісті такої ідентифікації, але при цьому її

ідентифікаційні можливості, реалізуючись, водночас обмежуються, спрямовуються в одному можливому чи обраному напрямі за одночасної резиньяції з багатьох інших потенційно можливих варіантів. Спільнота „заочно” диктує особі, якою вона має бути, і робить це устами її власної ідентичності.

Ідентифікуючись зі спільнотою, особа неминуче прагне більш чи менш істотної відповідності своїх *ціннісних орієнтацій* до змісту уявлених нею спільнотних цінностей. Особа має два способи адаптації своїх цінностей до спільнотних. Перший, суб’єктивно комфортніший, може полягати в зміні уявлень про цінності, які преферуються спільнотою, та „підгонці” їх до змісту власних цінностей. Другий, навпаки, означає корекцію своїх ціннісних орієнтацій відповідно до змісту уявлень про цінності спільноти. Цей спосіб є менш комфортним, але зате благодатнішим із погляду саморозвитку у сфері вдосконалення власних ціннісних орієнтацій.

Навчаючись підпорядковувати свої погляди й переконання ментальним орієнтирам, які, на думку особи, виставляються спільнотою, вона водночас навчається здійснювати *самоцензуру* поглядів і переконань. Самоцензура звичайно є наслідком тиску близького оточення і допомагає запобігти певним прикритим наслідкам можливих непорозумінь із ним. Така самоцензура є радше свідомим самообмеженням, приховуванням своїх справжніх думок і намірів.

Натомість коли йдеться про самоцензуру згідно з критеріями, які „пропонуються” особі спільнотою, то вона щонайбільшою мірою є цензурою самої себе для себе самої. Особа щиро визначається з тим, як вона воліє мислити і вважати, а чого хотіла б позбутися у своїх думках і намірах. Таку самоцензуру можна трактувати як один із варіантів багаторазово описаного в соціально-психологічному контексті процесу деперсоналізації індивіда, процесу, у якому складно

поєднуються, з одного боку, здобуття особою додаткового психічного потенціалу завдяки приєднанню до колективного ментального простору, а з другого – звуження підстав і нагод для індивідуального самоствердження, звуження потреб і можливостей самовираження й самоактуалізації.

І. Сушков констатує наявність оберненого зв'язку між сприйманням соціальної і персональної ідентичності: сприймання себе як члена інгрупи знижує сприймання себе як унікального індивіда, тобто відбувається деперсоналізація самосприймання. Вона призводить до того, що люди починають сприймати себе та інших як взаємозамінні, ідентичні елементи однієї категорії. Але деперсоналізація – це не втрата індивідуальності і не спрощення її і може розглядатися як збільшення, а не втрата ідентичності. Вона радше знаменує собою перехід до нового, адекватнішого для цієї ситуації рівня взаємодії [Сушков, 2008, с. 249–250].

Деперсоналізація є водночас ознакою та наслідком підлягання особи тискові соціуму. Що сильнішою є деперсоналізація, – пише Сушков, – то більше поділені відгуки членів групи сприймаються як об'єктивно неодмінні й істинні, відповідні до реальності [там само, с. 279]. Деперсоналізація щодо безпосереднього соціуму дає особі змогу порівняно легко адаптуватися до нього шляхом максимального приймання його норм і цінностей. Деперсоналізація в умовному просторі взаємодії зі спільнотою може, з одного боку, також виконувати функцію адаптації до соціального оточення, але з другого – таїть у собі небезпеку більш чи менш вираженої дезадаптації через надмірне деперсоналізаційне занурення в доволі химерні сфери спільнотного функціонування.

Поряд із різного роду корекційними аспектами перебування особи під впливом спільноти певну роль можуть відігравати й *психотерапевтичні* чинники. Якщо належність до спільноти забезпечує людині переживання комфорту та

психологічного добробуту, то суб'єктивна актуалізація переживання такої належності може правити за ефективне джерело психотерапевтичної підтримки.

Цілющий вплив соціуму, соціальних контактів на психічний стан особи іноді називають соціотерапією. (Частіше, проте, цей термін уживають на позначення сукупності психотерапевтичних прийомів, що полягають у цілеспрямованому використанні соціальних засобів, аби досягти терапевтичного ефекту). У менш строгому розумінні соціотерапія означає досягнення позитивних психологічних змін під впливом соціуму.

Якщо такий вплив надходить із боку спільноти (а надходить він тією мірою, якою відображається самою особою), то його терапевтичний ефект майже цілковито визначається тим, наскільки особа готова погодитися на внутрішні зміни, піддатися їм, здійснити їх у самій собі. Тобто така соціотерапія стає не чим іншим, як самотерапією.

Спільнота є неодмінною складовою такого терапевтичного процесу, але при цьому реалізація терапевтичного потенціалу взаємодії з нею особи майже цілковито залежить від її суб'єктивних потреб і здатностей використати цей потенціал.

2.3. Внутрішнє структурування спільноти

На відміну від багатьох більш реальних соціальних груп, чиє існування зумовлено порівняно об'єктивнішими, відносно незалежнішими від суб'єктивної волі їхніх членів чинниками (надалі в багатьох випадках спільнота порівнюватиметься саме з такими „більш реальними групами”), існування спільноти, а відтак і її внутрішнє структурування сильніше ґрунтується на досягненні *порозуміння* та злагоди. Якщо спільнота утворюється завдяки досить високому ступеневі її референтності для членів, посіданню нею властивостей, які є суб'єктивно привабливими

для індивідів, а сама належність чи неналежність до спільноти є здебільшого справою суб'єктивного бажання кожного окремого її члена, то єднання в спільноту має насамперед ґрунтуватися на порозумінні і згоді між усіма або більшістю її членів – чи то справжніх, чи то бодай уявних. Такі порозуміння і згода найлегше досягаються в умовах забезпечення більш чи менш явної рівності членів спільноти та пов'язуваних із нею уявлень про соціальну *справедливість*.

Як відомо, переживання своєї гіршості, нижчості порівняно з іншими людьми є для більшості джерелом істотного психологічного дискомфорту, формування негативних психологічних комплексів. Особистісне самоствердження неодмінно передбачає досягання певної переваги над іншими людьми, більш чи менш виразне вивищення над оточенням. Оскільки таке вивищення – реальне й очевидне – досягається нечасто й небагатьма, то більшість людей віддає перевагу менш збудливому, зате легше досяжному станові загальної рівності.

Місце особи в реальній групі є, як правило, результатом тривалих інтенсивних соціальних взаємодій, усталюється ґрунтовно й надовго і в багатьох випадках більшою чи меншою мірою особи не задовольняє, даючи їй підстави переживати почуття власної нижчості. Натомість коли йдеться про місце в спільноті, то воно часто може видаватися особі цілком задовільним, оскільки вона „визначає” його собі сама. Маючи на увазі наявність певної елітарної верхівки в спільноті, особа, проте, суб'єктивно констатує свою рівність із переважною більшістю інших її членів, а принаймні не бачить підстав наражатися на обмеження й приниження з їхнього боку.

В уявленнях особи загальна структура спільноти назагал виявляється нечіткою, але досить виразною для неї самої в тих фрагментах, які, як їй здається, стосуються безпосередньо її самої. Так, що більшої *згуртованості* потребує кожний окремий

член спільноти від неї як соціального цілого, то вищим є потенційний рівень цієї згуртованості – рівень, який міг би проявитися реально за певних умов. (Можливо, прикладом такого „спалаху” згуртованості може служити спільнота громадян на Майдані під час Помаранчевої революції).

Подібні залежності мають місце й у визначенні психологічної *сумісності* членів спільноти. Якщо в реальній безпосередній взаємодії діють механізми, що зумовлюють як сумісність, так і несумісність членів соціальної групи, то в просторі більш опосередкованих стосунків у спільноті підстави для несумісності є радше винятками, тоді як домінантними виявляються чинники, які спонукають членів спільноти переживати високу психологічну сумісність зі своїми уявними партнерами.

Згуртованість і порозуміння забезпечують високий рівень *інтеграції* спільноти, яка, утім, є радше потенційною, ніж реальною спільнотною характеристикою. Можливо, якби вдалося зі спільноти як потенційно реальної групи зробити справді реальну групу, то виявилось б, що в структурі стосунків, які складаються між її членами, міститься набагато більше диференційних тенденцій, ніж інтеграційних.

Оскільки така реалізація спільноти в абсолютній більшості випадків залишається лише потенційною можливістю, то в суб’єктивно відображуваних впливах спільноти на особу переважають інтеграційні властивості: спільнота є для особи настільки інтегрованою, наскільки це особі суб’єктивно потрібно.

Мабуть, саме через істотну суб’єктивність відображення спільнотних процесів у їхньому контексті маловиразним є процес установлення *внутрішньоспільнотних норм*. Групові норми звичайно виробляються в результаті тривалих взаємодій, під час яких взаємно виявляються та узгоджуються позиції їхніх

учасників, вичленовуються інваріантні способи взаємодії, що поступово набувають статусу найбільш доцільних і загально визнаних форм поведінки.

Для особи норми, які пропонуються спільнотою, не повинні бути надто обтяжливими. Якщо їхній зміст істотно суперечить її потребам, стилеві діяльності, то це радше призведе до послаблення її суб'єктивної прив'язаності до спільноти та, відповідно, зниження референтності спільноти для особи, ніж до перегляду нею своєї поведінки. Проте цей другий варіант є можливим у разі, коли особа сама внутрішньо визріла до такої зміни, а тому може позитивно сприйняти нормативні пропозиції спільноти, що їх, утім, вона сама спільноті й приписує.

Істотною характеристикою структурування соціальних груп є співвідношення і взаємодія *більшості* і *меншості*, їхній взаємний вплив однієї на одну [Кричевский, Дубовская, с. 119–145; Майерс, с. 391–397]. Услід за М. Дойчем і Г. Джерардом вплив більшості трактується як такий, що має нормативний характер [Андреева, с. 211]: більшість виробляє свої норми мислення, ставлень, поведінки і нав'язує їх решті групи. Нормативний вплив полягає в забезпеченні взаємного прийняття і схвалення. Якщо його немає, то порушується власне референтність співіснування індивідів в одній спільноті.

У разі, якщо більшість поширює свої норми на меншість, а меншість їх приймає, то зникає принциповий поділ між ними. Якщо ж меншість продовжує обстоювати свої власні нормативні засади, то вона не об'єднується в одну спільноту з більшістю, а навпаки, стає відрубною від більшості спільнотою.

Вплив меншості більшою мірою є інформативним [там само], полягає в обміні ідеями і виявляється в намаганні утвердити свою позицію в групі за допомогою різних засобів психологічного впливу – зараження, навіювання, переконування тощо. Якщо меншість здійснює його настільки ефективно, що її

ідеї проникають у середовище більшості і поширюються в ньому, то меншість і більшість гуртуються в тіснішу спільноту. Якщо ж більшість не приймає ідей меншості, то меншість або має відмовитися від власних ідей і таким чином улитися в спільноту, основою якої є більшість, або ж виділитися у свою окрему спільноту.

Перенесення закономірностей співіснування більшості і меншості на спільноту є доволі проблематичним, оскільки більш-менш відчутне загострення суперечностей між їхніми представниками ставить під сумнів їхню взаємну референтність одна для одної, а отже, і наявність самої спільноти як такої. У такому разі радше має йтися про поділ спільноти на дві нові. Якщо ж суперечності між більшістю і меншістю є неістотними, то вони легко нівелюються в уявленнях та оцінках членів спільноти, а відтак і зникає сама потреба говорити про наявність більшості і меншості.

Цікавим є порівняння характеру впливу спільноти з впливом більшості або меншості. Якщо, як ішлося вище, нормативні складові спільноти є досить невиразними, то і її нормативні впливи є слабкими або жодними. Натомість інформативні впливи спільноти видаються набагато більш істотними й важливими для її існування. А це зближує її природу з природою меншості. Згадаймо, як у першому розділі йшлося про те, що спільнота ніколи не дорівнює всьому суспільству, а становить лише його частину. Тобто вона завжди перебуває в ситуації меншості.

Очевидно, саме така спільнота, що досягла певного достатнього рівня самовизначення, усвідомлює при цьому свою окремішність від більшої частини соціуму, а тим паче свою ізольованість і протиставленість суспільству, є відносно тривалою в часі, набуває статусу меншини.

2.4. Протиставлення іншим спільнотам

Процеси взаємодії між великими соціальними групами, у тому числі й спільнотами, завжди були предметом радше соціологічного інтересу, ніж психологічного. Психологічний зміст більшою мірою розкривається в особливостях індивідуального та безпосередньо міжособового відображення таких широких соціальних взаємодій, наділяння їх певним особистісним сенсом. І взаємодія спільнот між собою, і взаємодія окремої особи з якоюсь іншою спільнотою становлять надто високий рівень комунікативної абстракції, аби досить відчутно проявлятися в ментально-комунікативному просторі особи.

Для окремої людини *міжгрупова взаємодія* постає радше у двох доступних їй формах: по-перше, це „жива”, безпосередня взаємодія з представниками іншої спільноти, по-друге, уявна взаємодія з окремими представниками іншої спільноти або з усією такою спільнотою загалом. Цей другий варіант „уявної” взаємодії за способом свого здійснення подібний до описаної вище уявної взаємодії особи зі своєю спільнотою, проте відрізняється своїм змістом. В. Агеев описує міжгрупову взаємодію за шкалами „інтеграція – диференціація” і „відкритість – закритість”, що дає чотири можливі типи: інтеграція і відкритість; інтеграція і закритість; диференціація і закритість; диференціація і відкритість [Агеев, 1990, с. 82–83].

Якщо міжспільнотний контекст виявляється важливим у такій взаємодії, то її неодмінним елементом стає *соціальне порівняння* – як свідоме, так і неусвідомлюване. Досвід соціальних порівнянь дає підстави для виділення критеріїв *соціальної категоризації*, а вироблені й усталені соціальні категорії полегшують та оптимізують подальші соціальні порівняння. На думку І. Сушкова, така соціальна категоризація може здійснюватися як у межах самої спільноти, так і поза нею, але навіть у тому разі, коли вона виходить іззовні, але приймається суб'єктами стосунків, її цілком достатньо для

формування спільноти і можливої дискримінаційної поведінки [Сушков, 2008, с. 248].

Як зазначав Г. Теджфел, у разі чіткої соціальної категоризації посилюється міжгрупова поведінка особи (тобто увиразнюються її постави щодо інших спільнот. – В. В.), а коли категоріальні відмінності є нечіткими, індивід більшою мірою орієнтується на міжособову поведінку (тобто під час взаємодії для нього більше важать індивідуально-особистісні характеристики члена іншої спільноти, ніж ті, що зумовлено його належністю до тієї спільноти. – В. В.) [Браун, 2001]. Визначення своєї домінантної чи підпорядкованої позиції у зв'язку зі спільнотою становить важливий елемент відображення особою міжспільнотних відношень, проте базальнішою тут видається потреба мати іншу спільноту як певний зразок такого собі альтерого, як релевантну аутгрупу, завдяки наявності та відображенню якої особа відчуває саму потребу ідентифікації зі своєю спільнотою та отримує відповідну можливість.

Численні, навіть незліченні соціальні порівняння та соціальні категоризації породжують безліч *соціальних стереотипів*, якими пронизано й напхано простір соціальних взаємодій. Недарма соціальні стереотипи стали одним із найбільш досліджуваних соціально-психологічних явищ.

У контексті міжспільнотної взаємодії особливого значення набуває таке стереотипізаційне явище, як *образ Ми і Вони*. Зміст цих образів істотніше визначається не „об'єктивними” характеристиками представників різних спільнот, а насамперед тими, за якими між цими представниками є помітні відмінності.

Коли порівнюють дві спільноти, то першою чергою фіксують і відзначають відмінності між ними. Натомість для констатації подібних рис між двома спільнотами потрібна наявність третьої спільноти, яка за цими рисами відрізняється від двох перших. Можна погодитися з тим, що як

самовизначення особи як члена спільноти, так і самовизначення всієї спільноти відбуваються на основі наявних тотожностей, але за обов'язкової умови порівняння спільного й тотожного із відмінним, інакшим.

Отже, констатація спільного і відмінного між представниками різних спільнот має глибинний індивідуально- і соціально-психологічний зміст. Вона виконує роль психологічного підґрунтя особистісного і спільнотного самовизначення особи. Усілякі морально забарвлені ставлення до спільнот – своєї або чужої, позитивні і негативні – є вторинно сформованими наслідками актуалізації цього спільного і відмінного в інтерактивному дискурсі інтерсуб'єктивного середовища.

Це означає, що у визначенні свого ставлення до спільнот громадяни охоче й легко орієнтуються на стереотипи, що функціонують у соціумі, не здогадуючись про справжню психологічну природу цих стереотипів, оцінок, які даються на їхній основі, та й про свої власні потреби самовизначатися у внутрішньо- і міжспільнотному просторі.

Усілякого роду негативні ставлення до чужих спільнот оформляються у вигляді морально-етичних, політико-ідеологічних, ментально-світоглядних постав. При цьому негативні постави якимось „автоматично” дістають виправдання, оскільки в очах особи підтверджують моральну, ідейну та інші переваги її власної спільноти та, відповідно, викривають вади і знецінюють вартості інших, не таких „досконалих”, спільнот. Тому певне протиставлення іншим спільнотам, а надто тим, які слід би вважати за релевантні, є доконечною умовою гармонійного самоствердження особи та її перебування в спільноті, досягання нею особистої та колективної самоповаги. Так, даючи груповим явищам психоаналітичне тлумачення, Р. Каес описує нарцисизм невеликих відмінностей, що означає боротьбу із чужими нарцисичними проявами і розгляд власної

групи як найкращої. Утворення ідеалу інших сприймається негативно і піддається атаці [Каєс, 2005, с. 62].

Надмірний же антагонізм і протистояння у відношенні до інших спільнот, неадекватно підвищена нетерпимість до виявів їхніми представниками інакшості стають свідченням певної внутрішньоособистісної або внутрішньоспільнотної напруженості, неадекватності, проблемності.

Усілякого роду вияви спільнотної зверхності, демонстрація вищості, обстоювання упереджень і передсудів щодо інших спільнот та всі інші споріднені з ними варіанти оцінок, ставлень і поведінки, що об'єднуються під загальною назвою *ксенофобія*, у разі їхнього більш-менш інтенсивного прояву (питання про критерії оцінювання такої інтенсивності залишається відкритим) є незаперечним доказом і виявом кризового стану не так міжспільнотних відносин, як внутрішнього стану самої спільноти та психоемоційного стану осіб, які більше за інших схильні піддаватися ксенофобським настроям.

Дуже-бо важко (а мабуть, і неможливо) знайти в суспільстві спільноту, яка однозначно заслуговує на категоричний осуд або знищення, тоді як відповідні настрої, що більш чи менш відкрито втілюють такі вкрай негативні наміри, є досить поширеними в кожному суспільстві. Пригадаймо хоча б відомі з історії, але не позбуті й дотепер ставлення до євреїв, психічно хворих, сексуальних меншин. Скидається на те, що для частини громадян у будь-якому суспільстві потреба мати на оці „погані” спільноти для активного осуду їх є „вічною”, міняються тільки її об'єкти та форми вияву – від страти на вогнищі до виселення „на 101-й кілометр”.

Суспільний розвиток показує, що в періоди загострення міжгрупових суперечностей посилюються упередження й ворожнеча між представниками різних груп. Ба, більше: таке посилення саме є елементом загострення міжгрупових відносин.

Такого роду процеси притаманніші стосункам між більш реальними соціальними групами, у контексті яких усі інтеграційні та диференційні властивості є виразнішими, діють потужніше, ніж у випадку взаємодії між спільнотами. Натомість коли йдеться про *міжспільнотну взаємодію*, усі ці процеси мають пом'якшений характер, а тому посідають меншу мотиваційну силу, а відтак рідше спричиняються до непорозумінь і конфліктів. Але з іншого боку, негативні постави щодо іншої спільноти важче піддаються позитивній корекції, оскільки ця низько оцінювана спільнота має мало шансів постати як очевидний об'єкт для зміни наявної та формування нової оцінки.

Оскільки межі між спільнотами є уявнішими й умовнішими порівняно з більш реальними групами, то відкрите протиставлення їх виявляється рідше мало ймовірною. Для того щоб таке протиставлення набуло „практичного” втілення, треба, щоб спільноти згуртувалися настільки, аби перетворитися на групи не лише солідарні, а й такі, що мають високий ступінь реальності в просторі й часі. Що вищим є такий ступінь, то сприятливішими є умови та вищою ймовірність самовизначення спільноти.

3. Характеристики простору спільнотного самовизначення

3.1. Взаємодія

Спільнотне самовизначення, та й саме існування спільноти стають можливими завдяки наявності певної мінімально достатньої кількості членів, які ідентифікують себе зі спільнотою, а крім цього, перебувають одні з одними в процесі якоїсь, бодай тільки опосередкованої *взаємодії*.

Що більшою серед цих актів взаємодії є питома вага прямих, безпосередніх контактів, то реальнішою і зримішою є спільнота. Проте якщо такі контакти досягають певної критичної величини, то спільнота дедалі більше набуває рис надто реальної соціальної групи і позбувається характеристик, які роблять її власне спільнотою в прийнятому нами розумінні.

Тому слід припустити, що для взаємодії членів спільноти більш характерними є не безпосередні реальні контакти між членами (такі контакти хоч і мають місце, але є радше нетиповими, спорадичними), основний зміст спілкування в межах спільноти визначається контактами *уявно-опосередкованими*, умовно-символічними.

Проте такі контакти не можуть існувати як чисті абстракції, бо в такому разі їхня наявність стає надто ілюзорною, неадекватно надуманою, „вигаданою”. Насправді ж опосередковані контакти можуть досягати досить високого рівня психологічної інтенсивності, набувати значної ефективності.

Це стає можливим завдяки тому, що в їхній основі лежать *обмінні процеси*, суть яких полягає в обміні символічними змістами й сенсами. На основі безперервного і різноспрямованого обміну твориться інтерсуб'єктивний простір, у якому спільно перебувають усі учасники інтерсуб'єктивних взаємодій [Васютинський, 2005, с. 64–82]. Такі обмінні процеси на рівні спільноти набувають транссоціетального характеру, великою мірою символізують і забезпечують, обґрунтовують

вихід особи в транссоціетальні сфери буття [там само, с. 372–391].

У схожому контексті В. Кабрін говорить про транскомунікaцію – процес спілкування між інакшими і різнопорядковими суб'єктами в інтра- та інтерперсональних планах, наддинамічний сенсотвірний процес гармонізації різнорівневих світів людини, що відкриває в ній сенсову єдність мікро- і макрокосмосу, виводить її в транскомунікaтивні світи психологічного універсуму особи [Кабрін, 2005, с. 54].

Пошук колективної основи інтерсуб'єктивності у вітчизняній психологічній традиції найчастіше зводився до аналізу *спільної діяльності*. Такий аналіз набув найґрунтовнішої методологічної розробки в межах діяльнісного підходу О. Леонт'єва [Леонт'єв, 2004] та його численних послідовників, а також і в багатьох суміжних радянських і пострадянських теоріях.

Будучи фактично радянським варіантом необієвіоризму, діяльнісний підхід поділяє його основні вартості і вади. З одного боку, йому властива істотна технологізація міжособової взаємодії, акцентування в ній радше функціональних, ніж змістових сторін. Але з другого – позитивною рисою цього підходу є увага до мотиваційних чинників діяльності. Щоправда, ця увага зосереджувалася майже виключно на мотивах окремої особи, мотивах її входження в простір спільної діяльності. Натомість пояснення психологічних засад спільної діяльності як простору міжособових взаємодій становило радше побічний інтерес для представників цього напрямку.

Саме такий зміст опинився в центрі уваги засновника етнометодологічного підходу Г. Гарфінкела, для якого одним із засадничих процесів людського співіснування стала безперервна реалізація узгодженої діяльності повсякденного життя разом з узвичасними, конкретними способами цієї реалізації, що засвоюються, застосовуються й приймаються як належне членами суспільства. „Загальна згода” виникає внаслідок застосування всіляких суспільних методів досягання

адекватного образу спільного порозуміння. Кожне середовище так організовує свою діяльність, щоб зробити свої властивості такими, що їх може бути розпізнано, підраховано, записано, повідомлено, описано в якійсь історії, проаналізовано, тобто вони мають бути поясненими” [Гарфінкел, 2005, с. 35, 39].

Якщо з теоретичних положень Гарфінкела вичленувати насамперед ті, що стосуються психологічних основ людського співбуття, то в такому контексті увиразнюються умовно-символічні характеристики спільних дій і взаємодій. Відтак спільна діяльність або, радше, спільна активність членів спільноти набуває достатньо виразного змісту для того, щоб приписати спільноті психологічно відчутний модус існування.

Такі відображувані членами спільноти змісти їхньої нібито спільної активності в колективному просторі правлять для них за підґрунтя відчуження й переживання реальності їхніх соціальних *взаємозв’язків*. Що більше особа сприймає та усвідомлює свою причетність до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності, то інтенсивніше цей простір захоплює її індивідуальний суб’єктивний простір, приєднує його до себе.

Цей простір і зв’язки в ньому між уявними партнерами по спільноті мають, звичайно, різний рівень суб’єктивної реальності, але їхня суб’єктивна значущість часом може бути настільки вагомою, що ідеальні взаємозв’язки набувають характеру взаємовпливу, а відтак іще сильніше структурують спільноту.

Очевидно, як і будь-які соціальні зв’язки, взаємозв’язки між членами спільноти містять у собі й певні негативні тенденції, наприклад, здатність набувати конфліктного характеру. Проте з огляду на раніше описувані причини, серед яких головною є безумовна референтність спільноти для особи, ці зв’язки практично не мають шансів перетворитися на власне конфліктні. А тому загальний стиль контактів і взаємодій у спільноті має переважно доброзичливо-позитивний характер і структурує її як цілісно-гармонійну композицію.

3.2. Організація

Організація (як процес, а не форма групового об'єднання) співжиття є іманентною характеристикою будь-яких соціальних процесів. Можна сказати інакше: їхня суть великою мірою полягає і втілюється в організації колективного буття або в організації індивідуальних суб'єктів у процесі творення колективної суб'єктності.

Очевидно, передумовою організаційних процесів є наявність *спільного простору*, у межах якого стають можливими ті чи ті форми взаємодії, контактів між потенційними членами спільноти. Перебування в такому спільному для них просторі передбачає й забезпечує утворення і наявність спільних умов існування – спільних у двох розуміннях: початково подібних умов, що апіорі сприяє потенційному гуртуванню окремих індивідів у спільноту, а далі – спільних як взаємозалежних, взаємовизначних, коли умови існування одних членів спільноти визначаються поведінкою інших, і навпаки.

Такі закономірності виразніше діють у просторі більш реальних соціальних груп. Там вони виявляються важливим чинником і водночас наслідком організації повсякденної діяльності, яку Г. Гарфінкел аналізує як методи, що застосовуються членами суспільства для її перетворення на видимо-раціональну та придатну для всякої практичної мети, як способи організації банальної буденної діяльності. Прикметною характеристикою практичних дій, практичних обставин, повсякденного знання суспільних структур і практичних соціологічних міркувань є рефлексивність цього феномена [Гарфінкел, 2005, с. і] – тобто його придатність для специфічного відображення в контексті соціальних взаємодій.

Перебіг і зміст *повсякденної життєдіяльності* щонайістотніше зумовлюють характер незліченно-нескінченних ситуацій взаємодії між членами спільноти. Можна сказати, що повсякденна життєдіяльність складається з таких ситуацій, але водночас вона їх і спричиняє, породжує. У змісті кожної такої

ситуації химерно поєднуються елементи, що виникли під дією істотних змістових чинників життєдіяльності, та елементи хвиливі, зумовлені поточними умовами взаємодії.

Ці закономірності, доволі очевидні в реально-груповому контексті, набувають інакшого вигляду, коли йдеться про спільноту. Істотний брак безпосередніх контактів між її членами надає процесам організації доволі химерного характеру. Вони видаються суто абстрактними, радше умоглядними, відстороненими від реального контексту внутрішньоспільнотної взаємодії. А проте такі процеси організації спільноти відбуваються, мають місце, і хоча вони важко піддаються прямій фіксації та реєстрації, проте доволі переконливими і навіть безсумнівними виявляються результати їхньої дії, що проявляються хоча б у вигляді внутрішньо- і зовнішньоспільнотної просторово-часової динаміки.

На цьому організаційному рівні простору спільнотного самовизначення важко вловлюються власне психологічні закономірності. Тут ефективними можуть бути соціологічні пояснення, особливо в їхніх структурно-функціональних варіантах. Чудовим прикладом останніх є структурний функціоналізм Т. Парсонса, який долав суперечність між зовнішнім, соціальним і внутрішнім, особистісним, поєднуючи одне і друге в категорії системи дії. Така система є водночас особистістю або її частиною і соціальною системою чи підсистемою. Елементи культури можуть поставати і як зовнішні об'єкти орієнтації, і як інтерналізовані елементи актора. Так само ціннісні орієнтації на культурному рівні постають як організований набір правил або стандартів, а всередині актора вони існують як диспозиція потреб дотримуватися цих правил [Парсонс, 2000, с. 466–469].

Таким чином, організаційні процеси в спільноті відбуваються нібито незалежно від індивідуальної, ба, навіть колективної волі її членів, але водночас непомітно й невідчутно для них ці процеси зумовлюються складноструктурованими чинниками, що діють і всередині, і поза спільнотою і цією своєю

сукупною дією регулюють спільнотні процеси як складову широкої соціальної системи. Цілокупність таких організаційно-інтеракційних процесів на різних рівнях функціонування спільноти творить притаманний їй членам *спосіб життя* і модулює стиль їхньої життєдіяльності.

Спільний спосіб життя виявляється цюнайважливішою ознакою спільнотного самовизначення. Але водночас спільний або подібний спосіб життя є однією з вихідних підстав єднання індивідів у спільноту. Таким чином, отримуємо типову для соціально-психологічних явищ діалектику причини і наслідку: однаковий спосіб життя гуртує людей у спільноту, а процеси організації спільноти ще більше посилюють і розвивають їхній спільний спосіб життя.

Усталений спосіб буття, проживання якого гуртує членів спільноти, передбачає повсякчасне узгодження їхніх дій, намірів, думок. Таке узгодження лежить в основі *впорядкування* процесів соціальної реальності, яке, як пишуть Г. Малюченко і В. Смирнов, моделює цю реальність у просторі між хаотичною непередбачуваністю подій і їхньою механістичною детермінацією [Малюченко, Смирнов, 2006]. Наближення до полюса хаотичності означає руйнування спільноти, нівелювання її як соціальної структури, а зсув у напрямі механістичності перетворює її на неадекватно жорстку структуру, через що вона втрачає свої спільнотні характеристики й або має перетворитися на соціальну групу іншого типу, або має зовсім завмерти у своєму функціонуванні і таким чином самоліквідуватися.

Хоча, як зазначалося вище, організаційним процесам у спільноті властивий високий рівень абстрактності та відстороненості від безпосередніх міжособово-комунікативних обмінів, проте ці процеси, дістаючи відображення у внутрішньоспільнотному просторі, великою мірою набувають характеру *самоорганізації*. Спільнота важко конструюється як суб'єкт своїх організаційних процесів, але неявно намагається це робити. Такі намагання рідко мають вигляд організаційних самопороджень і самоспонувань, а частіше стають відповіддю

на організаційні тенденції, що надходять іззовні – від інших соціальних груп або загальнішої соціальної системи.

В очах багатьох членів спільноти процеси самоорганізації набувають вигляду різного роду *регламентацій*, які пропонують членам спільноти типові або однакові норми й зобов'язання. Прагнення знаходити такі регламентації і підлягати їм великою мірою означає пошук суб'єктів, на яких можна покласти відповідні функції лідерства й керівництва (про що йтиметься в розділі 5.1).

Активність самих пересічних членів спільноти в межах організаційних процесів найвиразніше набуває характеру *адаптації* (або дезадаптації) до тих тенденцій і змін, що вносяться в спільноту і сприймаються її членами як певне напруження в просторі їхніх взаємодій.

Дезадаптація щодо спільнотних впливів, якщо вона сприймається чи переживається, є малопридатною для вироблення позитивної мотивації саморозвитку в напрямі її подолання, на відміну від дезадаптації в більш реальному соціальному оточенні, із вимогами якого особа більшою мірою мусить рахуватися. Дезадаптація в спільноті радше спонукає особу до зниження референтності спільноти та подальшого виходу з неї.

Доволі слабкою є й мотиваційна сила адаптації в спільноті, яка рідко буває активною, тобто спрямованою на зміну суб'єктом обставин свого існування, модусу взаємодії з оточенням, зокрема й зі спільнотою, або на істотну внутрішню самозміну, трансформацію особистісних постав, набуття нових здатностей і здібностей.

Пасивна адаптація може означати непомічання тенденцій, які вимагають певних змін, або таку уявну трансформацію змісту цих тенденцій, що видається особі безпроблемною, переконує її в непотрібності зовнішньої або внутрішньої активності.

Результатом організаційних процесів у певному соціальному середовищі має бути організаційна *структура*.

Така структура в спільнотному просторі утворюється радше як сукупність тенденцій, функціонування яких має маловідчутний характер. Це, зокрема, дається взнаки в установленні таких організаційно значущих стосунків, як *співпраця* і *конкуренція*. Будучи надзвичайно важливими в реальних міжособових та групових взаємодіях, у спільнотному просторі ці модальності взаємодії простежуються мінімально, посилюючись у ситуаціях спорадичних реально значущих взаємодій між членами спільноти і не маючи психологічно істотної питомої ваги в змісті уявно-опосередкованих контактів, які переважають у спільноті.

Проте подібно до довільного тренування децентрації та емпатії (розд. 2) суб'єкт може подумки тренувати, відпрацьовувати способи співпраці або конкуренції із членами своєї чи інших спільнот, залежно від власних бажань і потреб використовуючи довільність своїх дій у такій уявній взаємодії.

3.3. Інформація

Інформаційні характеристики простору спільнотного самовизначення насамперед означають безперервне й значуще насичення цього простору найрізноманітнішою *інформацією*, що надходить із безлічі джерел, його включеність у широкий інформаційний контекст (який може бути, наприклад, культурним, ментальним тощо). У цьому відношенні внутрішньоспільнотні джерела є, як правило, відносно менш продуктивними порівняно із джерелами інформації з-поза спільноти, з усього навколишнього середовища.

Але і внутрішньо-, і зовнішньоспільнотні інформаційні впливи, аби вони виявилися ефективними, має бути відображено окремим суб'єктом, а радше достатньою сукупністю їх як членів спільноти, і лише в такому разі можна очікувати, що ці впливи відіграють більш чи менш значущу роль у процесі самовизначення спільноти.

Існування соціуму як структури величезною мірою ґрунтується на обігу інформації, процесах *інформаційних обмінів* на різних (усіх?) його рівнях. Порівняно виразнішими складовими цих обмінно-інформаційних процесів є сукупність індивідуальних суб'єктів, об'єднаних певною мережею, і засоби – ідеальні та матеріальні – взаємного передавання та сприймання інформації.

Менш помітною, але з психологічного погляду найбільш значущою є комунікативно-інтерактивна сторона обміну інформацією, суть якої полягає в тому, що окремі індивіди не є ізольованими інстанціями, які спорадично або постійно контактують між собою, обмінюючись інформацією, а що ці обмінно-інформаційні процеси фактично є проявом спільної активності залучених до них осіб.

Інформація – це аж ніяк не індивідуальний продукт, а максимально колективний – і тоді, коли індивіди спільно, разом, одночасно виробляють, передають, сприймають, усвідомлюють інформацію, і навіть тоді, коли інформацію виробляє окрема особа, є її безумовним автором. Адже, по-перше, вона виробляє цю інформацію як уже сформований суб'єкт соціальної взаємодії, по-друге, інформацію завжди спрямовано на соціум, на інших людей. Як пишуть П. Бергер і Т. Лукман, реальність повсякденного життя постійно підтверджується у взаємодії з іншими. Суб'єктивна реальність перебуває у взаємозв'язку із соціально визначеною об'єктивною реальністю. Значущі інші є головними агентами підтримання суб'єктивної реальності в індивідуальному житті [Бергер, Лукман, 1995, с. 242–248, 265].

Комунікативно-інтерактивна зумовленість інформації в соціумі дещо несподівано чіткіше проявляється в умовах внутрішньоспільнотної взаємодії. Найпевніше причиною цього є те, що в умовах суттєвої опосередкованості взаємодій у спільноті істотно нівелюється значення присутності

індивідуальних суб'єктів і наявності технологічних засобів комунікації між ними. Натомість посилюються символічно-комунікативні сторони обміну інформацією або, інакше кажучи, обмінно-інформаційні процеси в спільноті уявляються для індивідів своєю символічною стороною, яка й так назагал становить психологічну основу їхнього прилучення до спільноти.

На відміну від багатьох інших аспектів, за якими можна констатувати істотні відмінності між особливостями спільноти і більш реальних соціальних груп у їхньому впливі на особу, за змістом та інтенсивністю інформаційних процесів принципової різниці між одними і другими немає. Можна сказати, що індивід перебуває в складноструктурованому *інформаційному полі*, із якого до нього надходить величезний масив інформації, співтворцем якого він сам почасти стає. У цьому інформаційному полі переплітається інформація і спільнотного, і позаспільнотного змісту, і навряд чи особа відбирає її за принципом відношення інформації до спільноти. Вона засвоює інформацію залежно від власних потреб та орієнтацій, а вже її спільнотний чи неспільнотний характер визначається тим, наскільки потреби й орієнтації особи прив'язано чи то до спільноти, чи то до позаспільнотних чинників.

Особа здійснює селекцію, редукцію, інтроєкцію, проєкцію, раціоналізацію та навіть пряме спотворення інформації [Сушков, 2008, с. 281], і за цим її психологічним устосункуванням до інформації можна судити про її прив'язаності до певної соціальної групи, у тому числі й до спільноти, а відтак і референтності спільноти для неї.

3.4. Колективний світогляд

Своєрідним результатом усієї сукупності міжособових взаємодій у спільноті, організаційних процесів та інформаційних обмінів стає *спільно-колективне світобачення* її членів.

Констатуючи принципову нерозв'язність питання про суть утворення на основі індивідуальних свідомостей свідомості колективної (див. розд. 2.1), потрібно зауважити два принципові моменти. По-перше, колективна свідомість, а отже, і колективна суб'єктність, вираженням якої вона почасти є, достеменно існує як соціально-психологічне явище, підлягає специфічним закономірностям. По-друге, безумовний брак цілісного матеріального носія колективної суб'єктності має означати, що таким суб'єктом виявляється сукупність індивідуальних суб'єктностей, які поєднуються між собою складними зв'язками та утворюють інтерсуб'єктивне середовище, але при цьому аж ніяк не „зливаються” в єдиного цілісного суб'єкта.

Відтак можливість існування *колективного суб'єкта* ґрунтується радше на процесах суб'єктивного відображення індивідуальних суб'єктів, які перебувають у постійній взаємодії між собою, у цій взаємодії виявляють свої суб'єктні здатності і, завдяки істотній стабільності такого простору-мережі взаємодій, утворюють соціально-психологічну цілісність, яку за багатьма ознаками можна назвати колективним суб'єктом. (Проте якщо не забувати про брак реального біологічного колективного суб'єкта, то цю цілісність краще було б назвати колективним квазісуб'єктом). Так чи інакше, але таке явище, як колективний суб'єкт існує як певна реалія людського співбуття, виявляється і функціонує в інтерсуб'єктивному просторі, творить цей простір, посідає та виявляє в ньому певні властивості.

У пошуках психічних основ колективної свідомості можна вдатися до запропонованого Г. Гарфінкелом терміна

„фонові сподівання”, який означає схему інтерпретації, що використовується членами суспільства. Завдяки їхньому використанню актуальні видимості стають упізнаваними й зрозумілими. Люди явно чутливі до цього тла, хоча навряд чи змогли б конкретно сказати, із чого складаються ці сподівання [Гарфінкел, 2005, с. 42–43]. Зрозуміло, що фонові сподівання не є даними апіорі або „насланими”, а виробляються в результаті тривалої взаємодії з іншими членами соціуму.

Особливе значення тут має досвід формування особи в дитинстві. Проте й у дитячому, і в дорослому віці, хоча й принципово по-різному, відбувається уніфікація образів дійсності. Для дитини така уніфікація – це розвиток її образної сфери під впливом найближчого середовища, адаптація її змісту до уявлень цього середовища, а тож і набуття власного досвіду, у результаті чого свідомість дитини формується як продукт соціальних впливів. У дорослому віці уніфікація образів має зовсім інший зміст. Тут більше йдеться про взаємну адаптацію учасників взаємодії, „притирання” їхніх уявлень про світ одне до одного, набуття більш типових, універсальних змістів через взаємну корекцію.

Результатом такої уніфікації, очевидно, і виявляються колективні уявлення за Е. Дюркгаймом [Дюркгейм, 1995] або соціальні уявлення за С. Московічі [Московичи, 1996, 1998], які набувають у соціумі істотної змістової вагомості і часової тривкості, завдяки чому постають перед окремою особою як непорушні факти суспільного життя. А це має означати, що коли такі колективні уявлення сприймаються кожним або більшістю індивідів як цілковито істинні, єдино правильні, такі, що не підлягають жодному сумніву, і він (індивід), відповідно, використовує і втілює їх у своїй повсякденній життєдіяльності, то у своєму цілокупному вияві вони знову набувають статусу складових колективного світобачення. У такий спосіб

забезпечується постійне самовідтворення й самовідновлення колективного світогляду.

Однією з форм колективного світогляду, найбільш придатною і звичною для соціологічного вивчення, є *громадська думка*. За соціологічним змістом вона насамперед являє собою більш чи менш виразно сформульовані й артикульовані оцінні думки-гадки, їхній перелік та кількісну поширеність, які фіксують оцінні постави членів соціуму з тих чи тих питань.

Проте громадська думка має й глибше підґрунтя, яке важче піддається аналізу і зачіпає базальні структурні компоненти й рівні колективної свідомості. Тут соціологічний аналіз має доповнюватися аналізом психологічним. Проблема полягає в тому, що психологія диспонує методами проникнення в зміст індивідуальної психіки, а от на рівні колективних явищ психологічні висновки часто-густо виявляються надто абстрактними й алегоричними.

Такий стан справ істотно зумовлюється щонайважливішою характеристикою людської свідомості, якою є *символічність*. Навряд чи знайдуться серйозні аргументи для заперечення тим психологам, які вважають, що вся людська свідомість є символічним явищем. Принаймні якщо пам'ятати про таку базальну властивість свідомості, як опосередкованість, вихід за межі чуттєвого, безпосередньо даного, то немає інших характеристик, крім символічності, якими можна було б охарактеризувати зміст свідомості.

Не меншою мірою це стосується й свідомості колективної. Якщо індивідуальні уявлення кожної особи про світ для неї суб'єктивно базуються на певних чуттєвих відображеннях, то колективні образи як результат обміну індивідуальними враженнями членів соціуму завжди мають суто індивідуальне вираження. Звичайно ці образи, навіть якщо вони

відображають матеріально-чуттєві елементи дійсності, постають для окремої особи чистою абстракцією, ефемерним подмухом. Вона неодмінно пристосовує свої враження від обміну уявленнями з іншими людьми до власного чуттєвого досвіду, але в колективному контексті зміст образів, що лежать в основі колективних уявлень, завжди є лише ідеальним.

Символічний характер колективної свідомості загалом має особливе значення для поставання та існування спільноти. Якщо в більш реальних соціальних групах є очевидніші підстави для об'єднання індивідів у їхніх межах, то спільнотний контекст такого єднання щонайбільшою мірою, коли не цілковито, визначається умовно-символічним єднанням. І якщо (як ішлося в розд. 2.1) фактично головною підставою об'єднання індивідів в одну спільноту виявляються їхні спільні, однакові, подібні уявлення, то саме ці уявлення і становлять символічну основу структурування спільноти.

Для психологічно невитонченого розуму колективний світогляд є суто когнітивним явищем. Насправді ж у ньому дуже багато *афективно-мотиваційних* складових, які часто-густо виявляються навіть більш визначальними, ніж пізнавальні процеси.

На основі поєднання глибинних мотивів активності соціуму і пізнання ним навколишньої дійсності і самого себе як її частини у соціумі формуються такі собі основоположні ідеї. Г. Лебон поділяв такі ідеї на “основні” і тимчасові й скороминущі. У глибині вірувань і думок народу він бачив дуже стійку основу, на яку нашаровуються думки рухливі [Лебон, 1995, с. 186–187]. Х. Ортега-і-Гассет писав про фундаментальні, первинні ідеї, на відміну від просто ідей. Фундаментальні ідеї становлять каркас життя і тому не є носіями окремого змісту всередині нього. Їх не можна відокремити від самої реальності, із ними нічого не можна робити, крім просто перебувати в них

[Ортега-и-Гассет, 1991]. Ці ідеї, на перший погляд, часто видаються очевидними, цілком зрозумілими, навіть банальними. Але саме тому, що вони відображають базальні характеристики дійсності, то й набувають вигляду банальностей – це ті банальності, без яких неможливим було б саме функціонування соціуму.

І. Сушков підкреслює, що в період поставання групи особлива увага приділяється виробленню ідеальних образів та основоположних ідей, які надають індивідуального сенсу членству в групі та адаптують індивідуальні цінності до групових [Сушков, 2008, с. 278]. У просторі колективного світогляду основоположні ідеї займають місце чуттєво-абстрактної основи. Вони втілюють, з одного боку, суб'єктивну опору розвитку й функціонування всіх пізніших, вторинних світоглядних структур, а з другого – самі постійно актуалізуються в контексті світоглядного функціонування соціуму.

Вироблення спільних цінностей на основі основоположних ідей може набувати, зокрема, форми утворення *спільних ідеалів* як уявлень про можливий і бажаний розвиток спільноти. У більш реальних соціальних групах такі ідеали звичайно набувають більш відчутного й зримого характеру у вигляді гасел, закликів, прогнозів, планів, програм. Натомість у спільноті вони функціонують абстрактніше, утілюючись радше в індивідуальних варіантах розуміння та плекання їхнього змісту. Отже, спільні ідеали в спільноті – це радше сукупність, навіть до певної міри набір індивідуальних уявлень про спільні з іншими членами спільноти ідеали, проте завдяки дії раніше описаних організаційних та інформаційних чинників зміст переважної більшості таких індивідуальних ідеалів виявляється, очевидно, досить-таки близьким і подібним.

Важливим світоглядним елементом простору спільнотного самовизначення є *спільні вірування*. Відповідні ідеї творить суспільство, що його С. Московічі назвав „машиною, яка творить богів”. Релігійні ідеї, нібито створені Богом, насправді створювалися людьми заради впевненості й надії. Взаємні вірування зібраних разом індивідів скріплюють частини спільноти як будівельний розчин, що цементує каміння. Вірування набувають постаті традиції [Московичи, 1996, с. 154–161; Московичи, 1998, с. 53–110].

Вірування трактують двояко: або як сукупність поглядів, яким немає переконливих підтверджень у повсякденно пізнаваній дійсності, а тому вони є радше розпливчастими й ефемерними, або як досить ґрунтовні переконання, більш чи менш упорядковану сукупність поглядів на світ. В обох цих можливих варіантах спільні вірування членів спільноти вирізняються більшою химерністю і меншою вираженістю порівняно з аналогічними явищами в більш реальних соціальних групах.

Зате в такому спільнотному варіанті їхній зміст і способи функціонування особливо чітко показують і доводять *ілюзорний* характер людської колективної свідомості, спільних уявлень про світ, які є хоч дуже складним, але тільки одним із безлічі можливих варіантів колективного відображення дійсності.

Отже, якщо соціум загалом структурується в певний спосіб, що визначається конкретними умовами перебігу такого структурування, і цей спосіб та його результати не слід брати за найбільш доречні, доцільні, виправдані, то ще більшою мірою це стосується структурування спільноти. Уже самій її наявності як результатів опосередкованого поєднання багатьох індивідуальних уявлень властивий щонайвищий ступінь ілюзорності.

Попри таку ілюзорність спільнотам, а принаймні тим, чия наявність у суспільстві видається цілком реальною, притаманний більш чи менш виражений ступінь світоглядної визначеності. Така визначеність проявляється хоча б у факті легкого й швидкого знаходження членами певної спільноти „спільної мови” в ситуації безпосередньої взаємодії.

На відміну від більш реальних соціальних груп, у межах спільноти високий ступінь ілюзорності властивий і *спільним нормам*, що виробляються в процесі опосередкованих взаємодій та одночасно ці взаємодії регулюють. Оскільки такі взаємодії між членами спільноти мають здебільшого абстрактний характер, спільні норми, виробляючись у певному середовищі, поступово набувають статусу норм соціальних.

Про спільноту можна сказати, що спільні норми в ній постійно виробляються, до певної міри функціонують, але не завжди перетворюються на соціальні норми, на які орієнтується все суспільство або його більша частина. Спільні норми, які виробляються спільнотою, можуть поширюватися на ширший соціум у тих випадках, коли, по-перше, ці спільнотні норми виявляються перспективними для широкого соціуму, тобто виникають у спільноті як певний зразок, якого згодом дотримуватимуться інші частини суспільства, по-друге, спільнота має високий рівень престижності в суспільстві, й інші соціальні групи, навіть без особливої на це потреби, намагаються впровадити у своє середовище норми цієї спільноти.

Можливим є, проте, й обернений процес, коли спільнота не визнає певних норм, притаманних решті суспільства, й або борониться перед ними, що стає для неї її власною нормою, або не витримує соціального тиску і піддається входженню цих норм у її середовище.

Коли говорять про дію соціальних норм, то здебільшого мають на увазі регуляцію ними поведінки та взаємодії, меншою мірою – інших сфер людської активності. Оскільки в спільноті і поведінка, і взаємодія є відносно маловиразними, то дія цих спільних норм зосереджується переважно у сфері уявно-опосередкованої індивідуальної та умовно-символічної колективної активності. Відтак норми самі набувають істотно ілюзорного вигляду, виробляються і „встановлюються” самими індивідами згідно з їхніми суб’єктивними уявленнями про те, що є належним для спільноти.

Проте навіть у такому слабкому вираженні ці доволі химерні „норми” й далі виконують регуляторну функцію в просторі індивідуального прилучення до спільноти. А сукупно, коли взяти всіх або більшість членів спільноти, вони утворюють хоч і не вельми виразну, але наявну та суб’єктивно відчутну для індивідів тканину спільних норм колективного буття.

З-поміж багатьох варіантів опису колективної світоглядної визначеності варто звернути увагу на такі два.

За теорією самокатегоризації Дж. Тернера, відмінності між соціальними групами орієнтують увагу людей на те, що пов’язує їх разом і відрізняє їхню групу від інших. Ця групова норма є прототипною позицією групи – найкращим виявом того спільного, що властиве групі і водночас відрізняє її від інших груп [Авермат, 2001, с. 530–535]. У прототипній позиції спільноти неявно формується та дається взнаки постава її членів, яка актуалізується в ситуаціях їхньої значущої взаємодії між собою або з представниками інших спільнот.

І. Сушков наділяє спільноту як сукупність індивідів переживанням єдиного соціально-психологічного відношення, викликаного взаємодією цих індивідів. Поняття спільноти, на відміну від групи, підкреслює в множині індивідів тотожність

соціально-психологічного відношення, яке вони переживають і яке створює їхню єдність [Сушков, 2008, с. 227–228].

Очевидно, тотожне соціально-психологічне відношення є доволі близьким своїм змістом до прототипної позиції групи, але якщо наполягати на з'ясуванні різниці між ними, то прототипну позицію можна розглядати як більш базальну, іманентну характеристику внутрішньоспільнотних взаємодій, а тотожне соціально-психологічне відношення – як властивість більш поверхову, експліцитну, міжспільнотну.

Функціонування спільноти на основі та в межах цих властивостей зумовлює прояв таких соціально-психологічних явищ, як груподумство і групова поляризація [Авермат, 2001, с. 504–547; Андреева, 2001, с. 231–232; Майерс, 1996, с. 374–391]. Груподумство забезпечує психологічну єдність спільноти, нехай навіть шляхом ілюзорного, некритичного надання переваги спільнотним цінностям та ідеалам перед усіма іншими, а групова поляризація сприяє посиленню такої внутрішньоспільнотної єдності в результаті актуалізації спільних переважних оцінок і поглядів.

Утверджуючись як соціальна структура, спільнота виробляє також і засоби свого *утривалення в часі*. Це виявляється як у розширенні своєї соціальної бази, тобто залученні дедалі більшої кількості членів, так і в забезпеченні наступності поколінь – впливах на свідомість і поведінку дітей та молоді з передбаченням перспектив їхнього майбутнього прилучення до спільноти. На відміну від більш реальних соціальних груп, спільнота має не так і багато можливостей прямого й відчутного впливу на молодь, і її основним мобілізаційним резервом щодо цього є можливість впливати на постави молодого покоління опосередковано, виробляючи й поширюючи в соціумі уявлення про свою особливу привабливість та ефективність серед інших спільнот.

4. Соціально-психологічні властивості спільноти

4.1. Ідентифікаційні властивості

Найбільш очевидною з логічного і психологічного погляду властивістю спільноти є *соціальна ідентичність* її членів, що в спільнотному ракурсі означає переживання ними своєї належності до однієї спільноти, відчуження істотної психологічної близькості або подібності, прихильності до однакових цінностей та ідеалів. Соціальна ідентичність – складний особистісний конструкт, який фіксує сутнісний зв'язок особи із соціальним середовищем. Носієм соціальної ідентичності стає окремий індивідуальний суб'єкт, але водночас зміст її не є суто індивідуальним, а породжується, зумовлюється, наповнюється соціальними складовими.

Соціальна ідентичність особи відображає її причетність до соціуму, наповнення індивідуального буття соціальним змістом. Р. Каес уважає за один із головних внесків психоаналізу розуміння того, що група залучає психічні процеси і параметри особи, не зачеплені в механізмах, які зветься „індивідуальними” [Каес, 2005, с. 13]. У цьому контексті слід, зокрема, наголосити на зв'язку, що існує між ідентичністю індивідуально-особистісною (див. розд. 2.1) і соціальною. Це вельми різні рівні особистісної самосвідомості, які, проте, у переживаннях і враженнях особи становлять безсумнівну єдність. І якщо соціальна ідентичність розвивається на основі особистісної, то особистісна ідентичність не може сформуватися без соціалізаційних впливів, які її актуалізують і, залучаючи в соціальний контекст, перетворюють на соціальну.

Спільнотна ідентичність як варіант соціальної має різний ступінь вираженості в різних осіб, що зумовлюється потребами і здатностями кожної особи виходити за межі простору соціальних контактів, у яких вона перебуває постійно

й безпосередньо, і прилучатися до опосередкованої взаємодії з по-різному віддаленими від неї в просторі членами спільноти. Об'єднані в спільноту індивіди шляхом більш чи менш інтенсивної взаємодії, здебільшого опосередкованої, виробляють своєрідну колективну самосвідомість – систему уявлень, думок та оцінок про спільноту загалом, про типові особливості свідомості та поведінки її членів, про своє місце в спільноті і відношення з нею.

Дещо вужчим і конкретнішим утіленням таких особливостей є *Ми-концепція* – сукупність більш-менш конкретних уявлень про спільнотну єдність. Подібно до соціальної та особистісної ідентичностей, Ми-концепція істотно корелює з Я-концепцією кожної особи і, залежно від ступеня значущої суб'єктивності спільноти для особи та її прихильності до спільноти, складові Ми-концепції тою чи тою мірою охоплюють простір Я-концепції.

Якщо для особи суб'єктивно важливою є її індивідуальність, то вона не має надмірної потреби плекати в собі риси, спільні з іншими людьми. Якщо ж посідання власної індивідуальності не є преферентним прагненням особи, то відносну психологічну обмеженість Я-концепції вона може почасти компенсувати розширенням у своєму внутрішньому просторі структур, які належать до Ми-концепції.

Ціла низка властивостей спільноти стосується її *рефлексивних* можливостей. До них належать такі здатності, як колективне самосприймання й саморозуміння та оцінні риси – самооцінка й самоствавлення.

З огляду на те, що проблемним є саме існування колективного суб'єкта, важко робити обґрунтовані висновки про можливість *самопізнання* та *самооцінювання* соціальної групи взагалі, а тим паче такої „не цілком реальної” соціальної групи, як спільнота. Тут належало б зробити два зауваження.

Різні форми самопізнання та самооцінювання спільноти насамперед витворюються й функціонують на індивідуальному рівні спільнотного буття. Кожний член спільноти так чи так виробляє певні уявлення про спільноту і розуміння її, певним чином її оцінює і ставиться до неї. Фактично ці процеси входять як складові до простору його уявлень про спільноту і про себе як її члена. Ці елементи до певної міри коригуються завдяки опосередкованій взаємодії між членами спільноти, а відтак у них утворюються подібні уявлення й оцінки, хоча й не вельми надійні.

Другий рівень пізнавального та оцінного самовизначення спільноти забезпечується активністю кола осіб, які визнаються за авторитетних представників спільноти і наділяються повноваженнями з вироблення внутрішньо-спільнотних оцінних критеріїв та представлення спільноти назовні. Ці особи чіткіше формулюють ознаки й характеристики спільноти, у тому числі і її ідентифікаційні властивості.

Слід також наголосити, що навряд чи є прямий кореляційний зв'язок між вираженістю спільнотної рефлексії і ступенем згуртованості спільноти. Хоча такий зв'язок видається відносно ймовірнішим, проте цілком можливими є ситуації, коли малозгуртована група досить добре себе рефлексує (наприклад, міжнародне об'єднання науковців, які проводять дослідження в одній сфері), і навпаки, група з високим рівнем згуртованості погано або хибно рефлексує свої особливості (наприклад, мафіозний клан).

У соціально-психологічних дослідженнях соціальних груп чималу увагу приділено явищу *деіндивідуалізації* особи. Найчастіше йдеться про деіндивідуалізацію в натовпі, коли яскраво індивідуалізовані, набуті в процесі вторинної соціалізації риси суб'єктивно „розріджуються”, відходять на другий план, а натомість у внутрішньому психічному світі особи актуалізуються риси глибинніші й базальніші,

первинносоціалізаційні (а це саме ті риси, які становлять основу психічного єднання з іншими людьми). Так, у внутрішньопсихічному статусі особи актуалізуються потреби, мотиви, стани, що мають виразно колективне наповнення, тоді як її індивідуальна рефлексія, самооцінка, саморегуляція виявляються „непотрібними”. Як пише Л. Почебут, більшість людей у натовпі підпорядковується владі інстинктів, які стають провідними регуляторами соціальної поведінки. Людина в натовпі втрачає культурні форми поведінки, міняються когнітивні та комунікативні властивості її психіки, слабне свідомо воля [Почебут, 2004].

Деіндивідуалізація в спільноті спирається, очевидно, на схожі, коли не такі самі механізми, але їхня дія виявляється багаторазово послабленою, особливо коли мати на увазі безпосередньо ситуативний контекст.

Деіндивідуалізація має обернену сторону та означає таку собі „колективізацію” психічного, злиття особи з простором колективних бажань, намірів і дій. Особа відчуває потребу і реалізує її в більш чи менш вираженій відмові від своєї індивідуальності та прилученні до колективності. У такому стані захоплення особи стихією колективних чинників істотно слабне її особистісна ідентичність і посилюється ідентичність соціальна – але саме та, що відповідає контекстові колективного психоемоційного впливу.

У просторі такого збурення домінують процеси взаємної ідентифікації членів спільноти, посилюються та увиразнюються їхні взаємні залежності.

Спільнотне узалежнення в багатьох випадках має психологічну привабливість для особи, надто тоді, коли вона не впевнена в ефективності або зовсім позбавлена індивідуальних засобів зараджування можливим і реальним проблемам. Якщо такі індивідуальні засоби суб’єктивно розцінюються як недостатні або неадекватні, то особа мимоволі посідає

підвищену внутрішню готовність прилучитися до колективного, зокрема спільнотного, простору долання проблем.

Деіндивідуалізацію не слід розглядати як однозначно негативне явище. Вона допомагає особі утвердитися в її соціальній ідентичності, посилює її впевненість і почуття захищеності, дає змогу „перепочити” від тягаря особистої відповідальності, виконує цілу низку інших позитивних функцій, а навіть ту, що саме по собі добровільне, невимушене занурення в простір колективних переживань відіграє вагому терапевтичну, власне соціотерапевтичну роль.

Із цього погляду наступна ідентифікаційна властивість, якою є *соціоцентризм*, також видається не настільки поганою, як би це могло видаватися з огляду на її соціально упереджувальний зміст. Соціоцентризм, за всіх його потенційно небезпечних наслідків, відіграє важливу позитивну роль у визначенні та зміцненні соціальної ідентичності особи, а отже, й особистісної.

Соціоцентризм гарантує особі змогу мати певну позицію з тих чи тих питань тоді, коли її особистих ресурсів для такого самовизначення не досить. Приєднуючись до колективної думки або вважаючи, що вона до неї приєднується, особа в багатьох випадках позбувається небезпеки пережити пізнавальну, мотиваційну або поведінкову невизначеність. Що менше особа здатна самостійно визначати свої позиції, то більше схильна компенсувати таку свою неспроможність приєднанням до спільноти, перейманням від неї відповідних підстав для самовизначення.

У такий спосіб соціоцентризм може бути корисним для особи, а відповідно він є корисним і для спільноти, посилюючи її потрібність для потенційних і реальних членів та підвищуючи їхню згуртованість у межах спільноти.

4.2. Мотиваційні властивості

Приєднання особи до спільноти сприяє зниженню її *тривожності* та посиленню впевненості в собі. Поділяючи з іншими свої погляди та отримуючи явні чи вигадані нею самою підтвердження такої спільноті поглядів, особа дістає і зовнішні, і внутрішні підстави переконатися в слушності обраного способу життя, правильності життєвих орієнтирів тощо. А це заспокоює, послаблює тривожність, дає почуття впевненості.

У такій поставі досить виразно вбачається аналогія з відмовою від свободи та особистої відповідальності на користь соціального узалежнення і підпорядкування. Перебування в спільноті виявляється більш комфортним і безпроблемним, ніж індивідуальна активність у просторі розв'язання життєвих проблем.

Схожі на міркування про тривожність у зв'язку зі спільнотою висновки можна зробити й про *страх смерті*, що, очевидно, є базально притаманним кожній людині. Так, віддаючи належне психоаналітичним тлумаченням людської поведінки, І. Сушков звертає увагу на страх смерті, який спричиняє в людині інстинкт належності до чогось більшого, ніж вона сама, і жене її до міст, громад, груп [Сушков, с. 231]. Прилучення до спільнотного простору заспокоює переживання страху смерті, маскує його, а натомість дає особі відчуття причетності до чогось істотно більшого за її індивідуальне існування, разом із чим простір її особистого буття значно розширюється поза звичайне середовище. А також (і це, можливо, головне) це „щось” залишиться після її смерті, тобто ніби продовжить індивідуальне існування надовго, а може, і навечно. У такому разі усвідомлення своєї смертності стає менш болісним, більш чи менш істотно компенсується продовженням свого існування в бутті спільноти.

Водночас немає підстав гадати, що в такий спосіб людина цілковито звільняється від переживань страху смерті. Це базальне переживання ніколи не покидає її, виразніше

актуалізуючись за певних умов. Відтак і в просторі спільнотних взаємодій такі переживання, як правило, мало або й зовсім не усвідомлювані, взаємно виявляються і проекуються членами спільноти. Індивіди індукують один одного своїми глибинними психоемоційним станами, пов'язаними зі страхом смерті, а отже, у спільному просторі мають утворюватися й функціонувати відповідні когнітивні, а ще більше афективно-мотиваційні конструкти колективного самовизначення.

Страх смерті як безпосередньо дана одиниця виокремлюється нечасто, натомість активно формулюється і функціонує така колективна цінність, як *сенс життя* і його віддзеркалена суть – сенс смерті. Ці яскраво індивідуальні характеристики осмислення людського буття виявляються, аналізуються і трансформуються колективно, повертаючись до особи у вигляді опрацьованих та „рекомендованих” спільнотою засад розв'язання відповідних проблем.

Спільнотне середовище допомагає особі зарадити своїм станам і поведінці, спричиненим агресивними спонуками. *Агресія* як біопсихічна здатність індивіда, отримана генетично, від народження, є однією з найхарактерніших особливостей, яка підлягає соціалізації, зокрема соціалізації в спільноті. Опосередкований характер внутрішньоспільнотних взаємодій дає індивідові змогу набагато вільніше, ніж у безпосередньому спілкуванні з іншими людьми виявляти і спрямовувати свої агресивні тенденції, а також навчатися керувати ними та регулювати пов'язані з агресією емоційні стани.

На перший погляд, нібито ніщо не обмежує індивіда в способах та інтенсивності його агресивних намірів і виявів. Проте особа сама накладає на себе ці обмеження, часто „від імені” спільноти, і робить це тим більше, чим більше від спільноти суб'єктивно залежить.

Тісно пов'язаними між собою є вияви індивідуальної і колективної агресії в спільноті. Відповідні настрої поширюються від особи до особи на засадах дії ідентифікаційних, організаційних, інформаційних чинників.

Перебування в спільноті істотно впливає на виникнення *депресії* та регуляцію депресивних станів. Індивідуальні схильності до депресії диференціюються в дуже широкому діапазоні, а взаємодія зі спільнотою відіграє в цьому контексті виразну стабілізаційну роль. Орієнтація на спільнотний простір до певної міри усереднює ступінь вираженості депресивних станів у різних індивідів.

За певних, радше виняткових, обставин, коли спільнота потрапляє в скрутні умови, обмінні процеси в її межах можуть сприяти посиленню депресії в її членів. Але типовішим є обернений зв'язок: переживання належності до спільноти стабілізує емоційну сферу особи, сприяє адекватній переоцінці чинників, які навіюють депресію. У цьому, зокрема, проявляється істотна компенсаторна і терапевтична функція спільноти, належність до якої може використовуватися особою задля запобігання депресії та її уникання.

Ще більше стабілізаційна функція спільноти увиразнюється в ситуаціях переживання *фрустрації*, коли особа, яка потрапила в стан розчарування й знеохочення, може психологічно компенсувати собі пов'язані із цим втрати шляхом переоцінки цінностей, переорієнтувавшись на цінності, що їх пропонує та забезпечує спільнота.

У процесі самовизначення спільноти відбувається й постійне *особистісне самовизначення*. Спільнота являє собою сприятливе та, із соціального погляду, адекватне середовище, у якому особа може самовизначатися у вельми довільний і водночас цілком прийнятний спосіб.

Самовизначення в спільноті є, так би мовити, безпечним, відносно нескладним, досить ефективним у наслідках. Щоправда, тут є небезпека того, що таке самовизначення може виявитися малоефективним в умовах, коли від особи вимагають творчих, нестандартних, виразно індивідуальних рішень і дій. А оскільки людина набагато частіше перебуває в соціально типових, стандартно-стереотипних ситуаціях (або принаймні

такими їх відображає), то таке особистісно-спільнотне самовизначення, як правило, виявляється достатнім і доречним.

Важливою передумовою розгортання процесів самовизначення спільноти, як і прояву більшості інших її властивостей є притаманний членам спільноти переважний *локус контролю*.

Що стосується більш реальної соціальної групи, то спрямованість локусу контролю зазвичай видається доволі очевидною: він є або більш екстернальним, або більш інтернальним, а здебільшого являє собою поєднання цих тенденцій у певних пропорціях. Натомість коли йдеться про локус контролю особи щодо спільноти, то йому важко дати однозначну характеристику. Позаяк взаємодія зі спільнотою відбувається переважно у власному внутрішньоособистісному просторі, то й орієнтація локусу контролю на спільноту є нібито екстернальною (хоча з погляду безпосереднього оточення має вигляд інтернальної). А водночас, оскільки належність до спільноти є радше елементом внутрішньоособистісного буття і регулюється самою особою, виходить, що така екстернальність щодо спільноти фактично є виявом інтернальності. Таке суперечливе співвідношення зовнішнього і внутрішнього локусів контролю в спільнотному контексті, з одного боку, ускладнює процес особистісного та спільнотного самовизначення, але з другого – значно розширює простір відповідних можливостей.

Колективне переживання отримуваного в спільноті відчуття безпеки спричиняє таку цікаву її властивість, як *регресія* і захист від регресії. Регресія, за Р. Каесом, притаманна суб'єктові в групі і полягає в захисному засобі, поєднаному із зовнішніми груповими конструкціями [Каес, 2005, с. 80]. Переживаючи спільно почуття захищеності, індивіди виявляються позбавленими доконечної потреби виконувати власну активність і такий свій зредукований потребовий стан проекують один на одного в процесі взаємодії, що обертається для них потужним чинником їхньої спільної регресії на нижчі

щаблі особистісного самовизначення. Легко отриманий комфорт заспокоює і позбавляє потреби саморозвитку, посилює нахили до соціальної інгібіції.

Водночас колективне перебування в спільноті і захищає від надмірної регресії. Як пише Каес, у групі виконуються функції метазахисту від регресії до психотичних та архаїчних страхів і тривог [там само, с. 64]. Тобто, на відміну від окремої особи, яка за певних умов може регресувати доволі низько, спільнота зупиняється на певному рівні регресії, очевидно, завдяки безперестанним взаємооцінним впливам між її членами. Виходить, що перебування в спільноті, з одного боку, штовхає особу до регресії, а з другого – утримує її на певному рівні, забезпечуючи перед регресією надмірною.

Виявляння індивідуальних оцінок, вагань, сумнівів, непорозумінь часто сприяє спільним намаганням дати їм раціональні пояснення. Така *раціоналізація* особливо схвально сприймається в більш реальних соціальних групах, тоді як у спільнотному контексті буває важко знайти достатнє логічне і психологічне підґрунтя для неї. Очевидно, така нібито спільнотна раціоналізація щонайбільшою мірою є формою здійснення раціоналізації індивідуальної. Даючи власні раціональні пояснення явищам свого життя, особа може приписувати результатам цих пояснень вагомий спільнотний зміст, оцінювати їхню слушність згідно зі спільнотними критеріями, які, проте, вона сама для себе й устанавлює.

Ще одним варіантом індивідуально-спільнотних пояснень явищ соціально-комунікативної дійсності є *каузальна атрибуція*. Спільнота виробляє певний атрибутивний набір пояснень людської поведінки і пропонує їх особі для привласнення як завжди або часто корисних і придатних. Особа засвоює їх, а потім використовує як свої власні, а спільнотний контекст увиразнюється для неї в тих випадках, коли застосування каузальної атрибуції вимагає додаткового підтвердження її слушності. У цьому разі впевнитися в такій

слухності допомагає свідомо або неусвідомлювана орієнтація на спільноту.

Зрозуміло, що взаємодія в межах спільноти виконує й протилежні – активаційно-спонукальні функції. Зокрема, тут може йтися про те, що умови перебування в спільноті часто-густо активізують в особі елементи *соціальної фасилітації*. Соціальна фасилітація означає діяльнісну активацію, емоційне збудження, творче натхнення, які поймають людину як відгук на присутність інших осіб та позитивні оцінки з їхнього боку.

Щодо впливу присутності інших є досить суперечливі дані. Одні з них показують, що така присутність підвищує продуктивність індивідуальної діяльності, інші – що знижує. Визнаючи істотну суперечливість такого явища, можна, утім, зазначити, що продуктивність індивідуальної діяльності підвищується тоді, коли її результати відкрито оцінюються як індивідуальні, авторські, тобто коли відомо, наслідком чиїх зусиль вони є, і знижується – у ситуації докладання колективних зусиль, коли індивідуальний внесок виявляється анонімним. Тут ідеться не так про свідоме хитрування учасників спільної дії, як про неусвідомлюване послаблення зусиль, економію енергії, заощаджування ресурсів через розрахунок на те, що завдяки спільним зусиллям, тобто зусиллям інших учасників дії, результату буде досягнуто. Цей ефект якраз і є щонайяскравішим виявом *соціальних лінощів*.

І соціальна фасилітація, і соціальна інгібіція в контексті індивідуального орієнтування на спільноту мають відносне значення, оскільки переживання особою зв'язків зі спільнотою залишається фактом її внутрішнього життя, а відтак стають радше елементом особистісної саморегуляції, через що вплив спільнотного контексту виявляється назагал дуже умовним, але для самої особи суб'єктивно може бути вельми відчутним.

Орієнтація на спільноту в процесі самовизначення істотно закріплює у свідомості та поведінці особи типові для спільноти *соціальні постави* (атитюди), усереднені й стереотипні форми оцінки, ставлення, поведінки, що

актуалізуються в типових соціальних ситуаціях. Соціальні постави засвоюються особою, інтеріоризуються нею, переймаються від інших членів спільноти, а далі реалізуються в її поглядах і вчинках як власні особистісні елементи.

Формуванню таких соціальних постав сприяє процес, який І. Сушков назвав уніфікацією наставлень [Сушков, 2008, с. 277–278]. Мається на увазі, що психологічно „крупніші” соціальні постави виникають на основі „дрібніших”, ситуативніших наставлень (в узнадзівському розумінні), початково формуються як їхні сукупності, а далі переходять на більш складний рівень функціонування як соціальних явищ.

Реалізація соціальних постав у контексті спільноти тісно пов’язана з наявністю та виробленням *спільних інтересів*, що самі собою здатні об’єднувати індивідів у спільнотну цілісність. Між спільними інтересами і соціальними поставами членів спільноти існує, очевидно, присутній зв’язок: вони взаємно зумовлюють і спричиняють формування одні одних.

Мабуть, можна погодитися з тим, що спільні інтереси чіткіше виявляються та легше усвідомлюються членами спільноти, ніж притаманні їм однакові соціальні постави. Утім, у просторі суб’єктивних вражень індивідів навряд чи ці дві форми соціально-психологічних явищ розрізняються досить чітко. Властиві особі інтереси часто-густо трактуються нею як внутрішньо властиві їй особистісні спрямування, а реалізація соціальних постав особи розглядається як утілення особистих інтересів.

До однієї з найпотужніших мотиваційних характеристик спільноти (а в певному розумінні вона є найпотужнішою) належить *дух спільноти*, духовна солідарність її членів – сукупність когнітивних та афективних оцінок і ставлень подібного змісту, притаманних більшості членів спільноти, що мають високий рівень інтенсивності, які зумовлюють підвищену індивідуальну та колективну готовність бурхливо реагувати у відповідь на значущі з погляду спільнотного буття чинники та активно обстоювати й утверджувати спільнотні цінності.

Духовна солідарність є результатом тривалого й складного розвитку спільноти. Вона ґрунтується на колективній спільнотній ідентичності, що досягла високого рівня розвитку, але порівняно з нею сильніше віддзеркалює загальний психоідеологічний стан спільноти. У контексті духовної солідарності увиразнюється ймовірнісний характер механізмів, на основі яких вона функціонує. В умовах духовної мобілізації дія відповідних механізмів інтенсифікується, а в стані відносного спокою ці механізми „завмирають”, згортаючись у стан потенційного вияву.

Співвідношення екстернального та інтернального локусів контролю і рівень духовної солідарності визначають властивості спільноти за шкалою *колективізму – індивідуалізму*. Співвідношення колективістських та індивідуалістських орієнтацій і цінностей становить одну з визначальних характеристик, а в соціально-психологічному плані, можливо, і найбільш визначальну характеристику спільноти. Переважання тих чи тих тенденцій детермінується всім змістом та історією розвитку спільноти, а водночас саме набуває сили самодостатнього чинника, який цей розвиток детермінує.

Із приводу колективізму та індивідуалізму сточено чимало ідеологічних баталій, але набагато менше, сказати б, неадекватно мало досліджувалося їхнє психологічне підґрунтя.

Як соціально-психологічні явища колективізм та індивідуалізм мають позитивні і негативні сторони. Із морально-етичного погляду колективізм має назагал привабливіший вигляд. Але в оцінці їхнього психологічного змісту варто абстрагуватися від морально-етичних критеріїв. Тож переваги колективізму полягають, зокрема, у тому, що дотримання соціумом відповідних ставлень і стосунків забезпечує індивідам примноження зусиль, а отже, і підвищення ефективності діяльності, дає психологічний захист, взаємодопомогу й підтримку, створює сприятливий соціотерапевтичний клімат тощо.

Переваги індивідуалізму виявляються в забезпеченні особистісного розвитку, досягненні якнайвищого рівня самовизначення та самоактуалізації особи, реалізації її творчих потенцій. Водночас доволі очевидними є вади індивідуалізму, які щонайперше стосуються відгородження особи від колективного контексту, а це означає її відмову від співпраці та взаємодопомоги з іншими людьми, коли ні вона не надає підтримки іншим, ні сама не може розраховувати на таку підтримку. Проте чи не більшою мірою таке відгородження є небезпечним у плані зниження особистої адекватності свідомості та поведінки. У більшості випадків прилучення до соціального, спільнотного контексту стабілізує індивідуальну позицію людини в просторі її буття, споряджає її більш чи менш чіткими, перевіреними критеріями слушності думок, намірів, дій.

Щоправда, надмірне або цілковите уникання індивідуалістського дискурсу розвитку особи загрожує істотною деіндивідуалізацією, браком потреби і здатності до самовизначення, власне, відмовою від самої своєї особистості та її втратою. Десь у цьому контексті проявляються психологічні вади колективізму. У нашому переважно колективістському суспільстві ці вади помічаються рідко. Власне колективізм як домінуюча характеристика способу життя соціуму сприймається як сама собою зрозуміла, цілком належна й доконечна особливість. А за аномалію вважаються різноманітні відхилення від такої соціальної норми.

Насправді колективізм має істотні негативні наслідки в разі надмірної орієнтації суспільства на нього. Перебування в колективістському дискурсі означає для членів суспільства, як правило, малоусвідомлювані спонукання, намагання єднатися з оточенням, „злитися” із соціумом, мислити й поводитися „як усі”, уникати і навіть підсвідомо боятися виявити свою індивідуальність, стати яскравою постаттю на сірому колективному тлі.

У такому розумінні колективізм як негативне явище звичайно називається конформізмом. Розрізнення між ними є почасти психологічним, а почасти ідеологічним. Колективізм утверджується в ім'я величної ідеї, а конформізм трактується як породження страхів і тривоги, притаманних представникам соціуму, такої ідеї позбавленого. Цілком очевидно, проте, що між мотивацією й механізмами колективізму і конформізму з психологічного погляду немає принципової різниці. Різниця насамперед зумовлюється різним ідеологічним оформленням та використанням їх.

Із колективізмом та індивідуалізмом як індивідуальними і спільнотними цінностями істотно корелюють такі більш особистісні ознаки, як *альтруїзм* та *егоїзм*, відповідно.

У колективістських спільнотах перевага надається альтруїстичним постанам особи. Такі постанти плакаються й множаться і перетворюються на одну з провідних цінностей. В індивідуалістському соціумі природнішими є егоїстичні тенденції, які, як правило, не отримують публічного схвалення і навіть наражаються на осуд, але у зв'язку з конкретними умовами, що складаються в такому середовищі, виявляються нібито ефективнішими та виправданішими для адаптації в ньому особи.

Позірно позитивний зміст альтруїзму не має такого цілком однозначного визнання в сучасній соціальній психології [Майерс, 1996, с. 588–590]. Мабуть, найточнішою характеристикою, яка описує психологічне підґрунтя схильності особи або сукупності осіб до колективізму та альтруїзму, є виявлена М. Селігманом вивчена безпорадність [Ромек, 2000]. Особа, добре адаптована до колективістськи спрямованого середовища, часто або постійно є наперед готовою розраховувати на допомогу інших людей, спертися на їхню підтримку, бути таким собі соціальним утриманцем, паразитом. За великою міркою, усі люди мають у собі такого роду тенденції. Живучи в суспільстві, ми завжди розраховуємо на те, що цілу низку життєво доконечних функцій виконають за нас і для нас інші люди. І що

густіше населено соціум, то більше поширено в ньому такі постави.

Інша річ, що в кожному суспільстві є певна частина громадян, у яких відповідні орієнтації виявляються провідними, які всю свою життєву активність підпорядковують намаганням використати інших людей, прагнуть побудувати своє життя таким чином, щоб їхні власні життєві завдання і проблеми розв'язувалися кимсь іншим (але на їхню, звичайно ж, користь). Такого типу постави названо, зокрема, рентними.

За законом дії і протидії, у кожному соціумі такі рентні намагання знаходять відгук у вигляді взаємодоповнювальних, реципрокних намагань надавати безкорисливу допомогу. Ця допомога може йти від інших членів соціуму, і тоді в результаті більш-менш тривалої взаємодії в суспільстві має утворитися відносно стабільний баланс егоїстично-маніпулятивних та альтруїстично-сервілістських поведінок.

Інакшою є ситуація, коли роль опіки над безпорадними й беззахисними бере на себе якась інша інстанція, наприклад, держава. Таку державу звичайно називають патерналістською, і результатом її тривалої „опіки” стає колективна безпорадність, набута цілим суспільством або принаймні його більшою частиною. Щонайскравіший приклад таких наслідків становить наше пострадянське суспільство, а надто представники старшого покоління, більшість яких уже ніколи не позбудеться почуття скривдженості через те, що „хтось” не дає їм того, що „повинен” давати – пенсію, роботу, зарплатню, святкові пайки тощо. І навряд чи така позиція може підлягати моральному осудові. Вона є виявом сформованої, усталеної колективної ментальності, що надзвичайно важко піддається істотним змінам, принаймні набагато важче порівняно з політичними орієнтаціями.

Така глибинна закоріненість описаних постав пояснюється почасти тим, що в їхній основі лежить одна з базальних потреб людини – потреба *безпеки*. Власна активність із розв'язання проблем, особливо в умовах недостатньої

визначеності їх, часто є ризикованою і не дає гарантій успішного досягнення шуканого результату. Натомість опіка і захист іззовні видаються надійнішими, наданими із чийогось обов'язку, а тому приймаються як належне і, що не менш важливо, покладають відповідальність за результат на їхнього надавача, а не на саму особу. Тому така ситуація з багатьох поглядів виявляється психологічно комфортнішою, ніж власна ризикована активність без гарантії успіху.

Засоби забезпечення такої безпеки дає, зокрема, орієнтація на спільноту, у межах якої відбувається задоволення відповідних вторинних потреб, а це задоволення тамує потребу відчувати безпеку. Забезпечення відчуття безпеки в спільноті, на думку Б. Паригіна, є одним із позитивних ефектів дії соціально-психологічних бар'єрів – внутрішніх (захисту від відцентрових тенденцій розвитку) і зовнішніх (захисту від руйнівних впливів іззовні) [Парыгин, 1999, с. 237–238]. Перебування в спільноті, отже, захищає особу від небажаних і несподіваних небезпек.

4.3. Когнітивні властивості

Сукупність уявлень про світ – індивідуальних і колективних – постає у формі своєрідних схем світобачення, які звичайно називають *моделлю*, або *картиною*, *світу*. Очевиднішими є індивідуальні моделі, які специфічно поєднують в модель колективну. Така модель функціонує в межах певної соціальної групи і сама стає однією з її визначальних характеристик. Модель світу, вироблена спільнотою, забезпечує більший простір для індивідуальних варіацій, а окрема особа має більший ступінь свободи в адаптації своєї моделі світу до моделі спільнотної.

Посідання такої моделі індивідуальним або колективним суб'єктом становить когнітивно-процесуальну основу *інтерпретації* дійсності. Пізнавана дійсність інтерпретується крізь призму когнітивних схем, які містяться в моделі світу.

З одного боку, ці схеми правлять для суб'єкта за знаряддя пізнання дійсності, а з другого – накладають обмеження на можливості пізнання ним тих фрагментів дійсності, щодо яких модель не містить елементів, придатних для їхнього тлумачення. Отже, модель світу, яку спільнота пропонує індивідуальному суб'єктові, набуває вигляду своєрідної матриці, яка виразніше спрямовує його пізнавальні можливості в одних напрямках, на одні об'єкти і маскує від нього, приховує, затушовує інші сторони пізнаваної дійсності.

В основі інтерпретації реальності й особою, і спільнотою, згідно з Г. Гофстеде, лежить неприйняття невизначеності, що показує міру, якою представники певної культури переживають почуття неспокою у зв'язку з невизначеною або невідомою ситуацією [Коваленко, Коваленко, 2003, с. 285–288]. Невизначеність стає джерелом тривоги й неспокою, посилює страх перед несподіваними й непередбачуваними проблемами та збуджує сумніви щодо власної спроможності давати собі з ними раду.

Одним із варіантів такої невизначеності є описаний Л. Фестингером когнітивний дисонанс, коли у відображуваній суб'єктом дійсності актуалізуються зв'язки й відношення, яких досі не було в його досвіді [Фестингер, 1999]. Такий стан дивує, а отже, і збуджує пізнавально-орієнтувальну активність, а водночас збуджує емоційну сферу, викликаючи внутрішній дискомфорт.

Набагато комфортнішою є ситуація, яка легко вписується у звичні для особи схеми й інтерпретації та пояснюється і розв'язується на основі *соціальних стереотипів*. Що більше особа зорієнтована на спільнотні преференції, то швидше й охочіше сприймає світ згідно із схемами інтерпретації, які преферуються в спільноті, і менше відчуває потребу вдаватися до власних, індивідуальних, нестандартних

способів світобачення. Коли ж пригадати істотно суб'єктивний характер взаємодії особи зі спільнотою, то можна висувати, що її схильність до більш або менш стандартно-стереотипних способів інтерпретації дійсності є здебільшого справою її особистого вибору. У такому виборі особа може більшою мірою спиратися на вироблення власних оцінок у кожній ситуації пізнавального змісту або, навпаки, реалізовувати свої пізнавальні функції на основі соціальних стереотипів.

Зміст соціальних стереотипів може виявлятися яскравою, прикметною ознакою притаманних спільноті ціннісних орієнтацій, своєрідною „візитною картою” спільноти. Цей зміст, зокрема, є вагомою причиною ефективного порозуміння членів однієї спільноти і може бути не менш вагомою причиною істотного непорозуміння між членами різних спільнот.

Спільнотні стереотипи стають результатом уніфікації оцінок, що відбувається в процесі узгодження поглядів членів спільноти в ході їхніх взаємодій, а засвоєні ними стереотипи, своєю чергою, становлять підставу подальшої уніфікації оцінок. Що ближчими є оцінки членами спільноти тих чи тих фрагментів дійсності, що подібнішим є зміст соціальних стереотипів, якими вони керуються у своїй пізнавальній активності, то назагал ближчими й подібнішими виявляються їхні думки, погляди й переконання. Така близькість поглядів знову посилює потребу та підвищує можливість об'єднання індивідів у спільноту. Тому між поглядами членів однієї спільноти завжди є достатня або істотна близькість та узгодженість.

Проте, за теорією груподумства І. Джаніса [Андреева, 2001, с. 231; Кричевский, Дубовская, 2001, с. 226–228; Майерс, 1996, с. 383–391], для окремої особи суб'єктивно більше важить не об'єктивно наявна близькість, а ілюзія такої близькості. Або,

точніше сказати, близькість поглядів, яка справді є в спільноті, обов'язково доповнюється та посилюється ілюзією однастайності, єдинодумства. Така близькість суб'єктивно перебільшується, ніби „із запасом” підтверджується й закріплюється в уявленнях самої особи, а відтак перетворюється на додатковий суб'єктивний чинник зміцнення внутрішньо-спільнотної єдності.

Ілюзорний характер такої єдності серед іншого ґрунтується ще й на оманливих припущеннях особи (які стають її переконаннями) щодо однастайності поглядів членів спільноти, їхнього єдинодумства.

Думки, оцінки, погляди, переконання, що реально або лише ілюзорно поділяються спільнотою, соціальні стереотипи, які забезпечують особі і спільноті в її уявленні адекватне функціонування, сукупно становлять основу і зміст такого індивідуального і спільнотного варіантів світобачення, які дістали назву „*здоровий глузд*”. Відчуття здорового глузду дає особі певність щодо своєї психічної адекватності, доцільності поведінки, правильності ціннісних орієнтацій. Суб'єктивна орієнтація на здоровий глузд забезпечує стабільність внутрішніх психічних станів особи, захищає її від надмірних емоційних збурень, озброює критеріями самовизначення.

Отримуючи ці критерії із здорового глузду, які вона сама приписує спільноті, особа розвиває та зміцнює власну ілюзію про те, що її індивідуальні міркування й рішення є колективним продуктом, а тому навряд чи можуть бути хибними. А що такої своєї ілюзії вона, як правило, не усвідомлює, то за справжнє джерело своїх міркувань і рішень вважає саму себе, а отже, на себе переносить уявлення про їхню слушність та обґрунтованість. Це ще один аспект взаємодії особи зі спільнотою, який допомагає їй здійснювати процес особистісного самовизначення.

4.4. Поведінкові властивості

Спільні ідентифікаційні, мотиваційні та когнітивні властивості членів спільноти забезпечують наявність і *спільних рис поведінки*. Подібність постав та багатьох інших психічних властивостей членів спільноти не може не спричинитися до виконання ними схожої поведінки. Її подібні ознаки, що взаємно відображаються різними індивідами в процесі взаємодії, виявляються для них ще однією, поряд з іншими, підставою для усвідомлення й переживання єдності з іншими членами спільноти.

Другий аспект аналізу показує, що спільна поведінка проявляється як типова, схожа, однакова поведінка членів спільноти в типових, стандартних ситуаціях, виявляє близькість і подібність їхніх поведінкових реакцій на однакові стимули.

Нарешті, ще один аспект мав би стосуватися власне колективної, взаємозумовленої та взаємоспричиненої поведінки членів спільноти як цілісної соціальної групи. Як говорилося раніше, така поведінка більше властива членам більш реальних соціальних груп, а щодо спільнот реалізовується в тих виняткових ситуаціях, коли їхні члени внаслідок дії певних чинників та збігу багатьох умов збираються в реальну групу або кілька груп, де на основі інтенсивно переживаної єдності діють спільно й активно. Проте такі збурення колективної поведінки для спільноти становлять радше винятки.

Спільність поведінки членів спільноти залежить від рівня її стереотипності. Згідно з теорією Г. Теджфела, що чіткіше усвідомлює і визнає особа свою належність до спільноти, то більше її поведінка узгоджується з відповідними спільнотними стереотипами. А стереотипність поведінки навзаєм посилює почуття належності до спільноти. Натомість поведінка, що мало підлягає певним соціальним стереотипам, означає для особи потребу активнішого поточного

самовизначення в спілкуванні і тому орієнтує її більшою мірою на міжособові сторони взаємодії, ніж на міжгрупові [Браун, 2001].

Важливою характеристикою спільнотної поведінки особи є зміст і характер *соціальних ролей*, які вона виконує. Сукупність соціальних ролей як типажів індивідуальної поведінки складається у відповідь на потреби й вимоги соціального середовища. Перебуваючи в середовищі, взаємодіючи з ним, адаптуючись до нього, особа опановує певні набори стереотипних дій, зміст яких забезпечує виконання тих чи тих соціальних функцій, що сукупно й становлять її соціальний „репертуар” – набір виконуваних нею соціальних ролей.

Належить звернути увагу ще на один важливий соціально-рольовий аспект, а саме на виконання особою *ролі члена спільноти*. Оскільки спільнота є для особи більш умовною, ніж реальною групою, то й виконання нею такої ролі насамперед визначається її суб’єктивними враженнями, уявленнями про роль і більше коригується поточними намірами, ніж соціально виробленими уявленнями.

Десь аналогічно функціонують і уявлення особи про виконання соціальних ролей іншими членами спільноти: як їй здається, згідно з доволі об’єктивними соціальним вимогами, а насправді – переважно згідно з її власними уявленнями.

Істотною ознакою функціонування спільнот є *гендерна* взаємодія. З одного боку, серед усього можливого переліку більш-менш виразно наявних у соціумі спільнот цілком одностатеві становлять невелику частку, але з другого – уже сам поділ кожного суспільства на представників двох статей зумовлює безумовну наявність двох статевих спільнот у кожному з них і в людстві загалом, а також майже обов’язкову

присутність осіб обох статей у будь-яких інших статеві не визначених спільнотах.

Тому міжстатева, статеворольова, гендерна взаємодія виявляється щонайважливішою характеристикою кожної спільноти. Тут може йтися про варіант, коли спільнота є власне одностатевою, і тоді для неї увиразнюється проблема одностатевих взаємодій усередині неї, зовнішніх взаємодій з іншими спільнотами такої самої статі та з представниками статі протилежної.

У разі двостатевих спільнот можливим є варіант, коли цей факт стає значущим для самовизначення спільноти, і тоді навколо нього зосереджується та ним визначається велика кількість обставин, вагомих для функціонування спільноти.

Трапляються й такі ситуації, коли міжстатеві характеристики є незначущими і мало даються знаки в спільнотному контексті. Проте слід зауважити, що оскільки міжстатева взаємодія – це назагал дуже важлива характеристика людського співіснування, одна з найважливіших, найцікавіших, таких, що найбільше хвилюють, привертають увагу, то навряд чи можливим є існування спільноти, поведінку членів якої цілковито позбавлено статевих, або гендерних, рис.

Ще одна властивість спільноти, її поведінки – ніби кінцева, завершальна – це її *результативність* та *ефективність*. Аби точніше говорити про ступінь вираженості такої властивості, слід мати якісь конкретні критерії, за якими можна було б результативність та ефективність визначати.

У безмежному розмаїтті людських спільнот не менш розмаїтими є можливі критерії такого оцінювання. Ці критерії можна до певної міри поєднати таким чином, що вони можуть вироблятися й пропонуватися як самою спільнотою, так і ширшим соціальним середовищем. Але й у тому і в тому разі вони є взаємно зорієнтованими: внутрішньоспільнотні критерії –

на позаспільнотні обставини, а зовнішньоспільнотні критерії – на умови внутрішньоспільнотного розвитку.

Результати розвитку та діяльності спільноти можуть оцінюватися на основі порівняння з її попереднім станом або рівнем відповідних показників, з аналогічними характеристиками інших спільнот, із виробленими спільнотою або нав'язаними їй планами й орієнтирами, із потенційними можливостями спільноти. У кожному разі в оцінці результативності та ефективності спільноти як не цілком реальної соціальної групи потрібно зважати на істотну умовність показників, за якими така оцінка здійснюється. З одного боку, брак чіткості в показниках і критеріях унеможливорює цілком вірогідну оцінку результатів, досягнутих спільнотою, а з другого – нечіткість і невизначеність забезпечують широкий простір для психологічно складного, багатозначного, мультиперспективного самовизначення спільноти.

5. Розподіл повноважень у спільноті

5.1. Статус і вплив у спільноті

Належність до спільноти майже автоматично означає для особи посідання нею певного місця в *соціальній ієрархії*. Ієрархічність, очевидно, є невід’ємною властивістю будь-якої соціальної структури, і включення в таку структуру має означати перебування в ній на певному місці за вертикальним вектором.

Таке місце найчастіше розглядається як *соціальний статус* і стає результатом численних взаємодій та взаємних оцінок між членами спільноти і між представниками різних спільнот. Соціальний статус – місце особи в спільнотній ієрархії – визначається багатьма чинниками, які почасти можна узагальнити відповідно до переліку ресурсів влади, наприклад, за Г. Гекгавзеном: влада винагороди; влада примусу; нормативна, або легітимна, влада; влада еталону, або референтна; влада експерта, знавця; інформаційна влада [Хекхаузен, 1986, с. 309–310]. Проте самої лише наявності таких джерел виявляється замало для того, щоб їх було використано для реального здобуття владної позиції. Тому Гекгавзен виділяє своєрідні передумови успішної дії влади, до яких належать: розпоряджання джерелами влади, здатність до перебудови значень привабливості в психологічному полі іншої людини, прагнення справляти вплив на поведінку іншої людини, надання переваги тому чи тому засобові впливу [там само, с. 315].

Отже, „об’єктивного” володіння особою тими чи тими ресурсами не досить для безумовного здобуття нею високого статусу. На це потрібні щонайменше три соціально-психологічні умови. Перша – це суб’єктивне відображення факту посідання ресурсу і самою особою, і її оточенням. Наприклад, коли взяти такий привабливий і майже повсюдно визнаваний ресурс, як матеріальні блага, то заможна особа може претендувати на високий статус, не тільки маючи багатство, а ще й коли цей факт є відомим і зрозумілим їй самій та більшості представників її

оточення, а в масштабах спільноти – більшості її членів. Якщо ж матеріально добре забезпечена особа ретельно приховує цей факт, то в просторі її взаємодій з оточенням він не відіграє жодної ролі, тому не впливає на визначення її статусу. (Щоправда, усвідомлення самою особою своєї заможності може певним чином модулювати її поведінку, а тому опосередковано впливати на здобуття нею певного статусу).

Друга умова – це визнання спільнотою цінності ресурсу, який має особа. Якщо наявність такого ресурсу, наприклад, багатства, становить цінність для самої особи, а тим паче для спільноти, є привабливою для багатьох або більшості її членів, то шанси особи на здобуття високого статусу зростають. Якщо ж такий ресурс не є цінністю (як відомо, у кожному соціумі є бодай нечисленні середовища, у яких багатство не визнається за цінність або навіть трактується негативно), то в такому разі заможна особа може набути високого статусу, але за рахунок опори на інші ресурси, більш цінні в очах спільноти.

Третьою умовою є своєрідна згода як особи, так і спільноти на посідання особою певного статусу. З одного боку, особа може не претендувати на високий статус у спільноті з різних причин, натомість згоди особи на зайняття високого статусу не досить, коли немає згоди спільноти у відповідь. Саме спільнота утворює ієрархію у своїх межах і „пропонує” особі зайняти в ній певне місце. Утім, наявність або брак згоди спільноти на визнання за особою певного статусу можна трактувати і як наявність або брак самого ресурсу, скажімо, авторитету її як знавця-експерта.

Усі ці проблеми істотно знімаються, якщо йдеться про спільноту як продукт індивідуальних побудов, коли вона функціонує радше в просторі уявлень, ніж реальних взаємодій. Тоді й наявність ресурсів, а тим паче розпоряджання ними стає справою майже виключно індивідуальних бажань і фантазій. У такому просторі, зокрема, особа отримує можливості уявного, віртуального задоволення своїх незадоволених потреб, пов'язаних із соціальним визнанням, самоствердженням у

соціумі, прагненням влади тощо. Уявлювана особою спільнота і її взаємини з нею набувають будь-якого змісту і форми, перетворюючись на таке собі „мріяння”, ширяння досхочу в просторі суб’єктивно конструйованих фантазій про спільноту.

На рівні реальних взаємодій між членами спільноти завжди стоїть питання про *розподіл влади* і владних повноважень. Як і загалом у суспільстві, це питання періодично загострюється і виникає питання перерозподілу повноважень у спільноті, після чого настає відносно тривалий період виконання владних функцій уповноваженими особами та інстанціями. Що реальнішою є спільнота, то виразнішими є процеси, пов’язані з визначенням і розподілом владних повноважень.

Якщо ж зважити на те, що однією з істотних ознак спільноти має бути її відносна умовність, то процеси розподілу влади в спільноті погано піддаються формалізації, наприклад, правовій. Такі труднощі зумовлюються щонайменше трьома причинами. По-перше, малозрозумілими, як правило, є критерії, за якими належить наділяти владними повноваженнями. По-друге, якщо такі критерії вдається визначити, то постає суто технічна проблема виявлення осіб, які цим критеріям відповідають. По-третє, істотну складність становить організація взаємодії членів спільноти для прийняття рішення з визнання за такими особами владних повноважень. А що спільнота ніколи не є до кінця або навіть високою мірою визначена, то відповідні процеси завжди відбуваються (якщо відбуваються) лише до певної міри, охоплюючи обмежене коло членів спільноти – як тих, хто отримує повноваження, так і тих, хто бере участь у їхньому делегуванні.

Інша річ, що коли спільнота існує досить тривалий час і більшість її членів здобуває досвід значущих соціальних взаємодій і в межах спільноти, і поза нею, то раніше наділені повноваженнями особи або інстанції в більшості випадків дістають визнання з боку дедалі ширших частин спільноти на основі „ефекту ореолу” – як такі, що вже показали рівень своєї компетентності.

Розподіл владних повноважень у спільноті істотно зумовлюється соціально-психологічними чинниками само- і взаємовизначення учасників міжособової взаємодії за шкалою „домінування – підпорядкування”. Серед розмаїтих відношень за цією шкалою привертає увагу описана А. Адлером взаємна залежність обох сторін такої взаємодії – і того, хто домінує, і того, хто підпорядковується. За Адлером, домінування завжди означає й підпорядкування, залежність, а за підпорядкуванням криється приховане намагання домінувати, спрямовувати поведінку партнера в бажаному для суб’єкта напрямі [Адлер, 1997]. В умовах відносно вільної, „необов’язкової” взаємодії домінуюча і підпорядкована позиції стають ще більш умовними, тимчасовими, ситуативними, а тому виявляються благодатним простором самопізнання, саморегуляції, тренування внутрішньоособистісних і міжособових здатностей.

Взаємодія в спільноті між двома полюсами, за якими найчастіше характеризується влада, – примусом і впливом – виразно зсонується в бік *впливу*. Прямий примус у спільноті, а тим паче у вигляді насильства є майже неможливим з огляду на високий ступінь добровільності входження особи до спільноти. Натомість усілякого роду двосторонньо-міжособові та колективні впливи, як безпосередні, так і опосередковані, набувають у спільнотному просторі особливо великого значення, оскільки саме на їхній основі утворюються й закріплюються внутрішньоспільнотні зв’язки, цементується спільнотна єдність. Зважаючи на істотно умовний характер спільноти як соціальної групи, можна стверджувати, що спільнотний простір – це насамперед простір спільнотних впливів – надзвичайно різноманітних, різноспрямованих, часом химерних і формою, і змістом.

Владні впливи в соціумі часто набувають характеру *маніпуляцій*. Власне кажучи, будь-який психологічний вплив є маніпулятивним – якщо прибрати з визначення маніпуляції посилання на те, що вона обов’язково передбачає завдання шкоди її об’єктові. Маніпуляції в чистому вигляді як свідоме

використання іншої особи у власних інтересах мають невелику питому вагу в загальному обсязі спільнотних взаємодій. Натомість бодай незначно виражені маніпулятивні наміри і прийоми практично завжди спостерігаються у внутрішньоспільнотній взаємодії. (Хіба не є маніпулятивним позитивний виховний вплив на дитину?). Можна, мабуть, сказати, що весь зміст і психологічний стан стосунків, які складаються та функціонують у спільноті, є маніпулятивно напруженими.

Якщо в реальних контактах актуалізуються маніпулятивні наміри і застосовуються маніпулятивні техніки, то в контактах уявних психологічний акцент виразніше зміщується в бік намірів, у змісті яких істотно втілюється індивідуальна мотивація належності до спільноти. Натомість вироблення, удосконалення і практичне застосування маніпулятивних технік у такому разі виявляється майже не потрібним.

Владні повноваження в соціумі, передусім на найвищих рівнях, у межах окремих соціальних структур утілюються в явищі *лідерства* та відповідних процесах виявлення і визначення лідера. Лідерство – одне з найбільш вивчених соціальною психологією явищ колективного співбуття. Практично всі достатньо обґрунтовані закономірності процесів лідерства в суспільстві можуть стосуватися й спільноти. Цьому до певної міри сприяє наявна у вітчизняній соціальній психології традиція розрізняти лідерство і керівництво як, відповідно, менш і більш формалізовану систему стосунків і повноважень. У такому розумінні керівництво, на відміну від лідерства, є малорепрезентованим у спільнотному контексті і набуває соціально-психологічної значущості в умовах високого ступеня формалізованості спільноти. А якщо така формалізація досягає певного високого рівня, то це є ознакою того, що спільнота втрачає свої власне спільнотні характеристики і перетворюється на більш реальну соціальну групу.

Натомість для визначення лідера в спільноті, як правило, не потрібні формальні підтвердження, а діють радше неформальні критерії, такі, наприклад, як авторитет особи в очах спільноти, особливо її *харизма*. Природа харизми в соціальній психології є радше описаною, ніж з'ясованою. Харизма – явище психологічно примхливе. До неї не можна змусити, її не можна витренувати, харизматичну особу не можна „призначити”. А посідання харизми, особливо в широкому соціальному контексті, не дає жодних гарантій її довічності. Якраз навпаки, харизма легко втрачається і майже ніколи не відновлюється. У кожному разі можна стверджувати, що певний оптимальний набір особистісних рис, які можуть розцінюватися соціумом як харизматичні, – це доконечна, але не достатня умова набуття особою харизми в соціумі. Для цього потрібні ще й відповідно спрямовані оцінні ставлення членів соціуму.

Харизматичний лідер виконує так звані форичні функції, які, за Р. Каесом, означають функції носія симптому, носія образів сновидінь, речника або носія ідеалів. Лідер виражає ті складові, які члени соціуму заперечують і замінюють низкою психічних утворів, що поділяються з іншими особами. Ідеться про частину їхньої ідентифікації та особистих ідеалів, власних захисних механізмів і механізмів внутрішньої регуляції, обіцянку виконати їхні неусвідомлені бажання, шляхи їхньої реалізації та виконання спільного завдання. Вони віддають лідерові функції виразника своїх ідеалів, ідей, відводять йому місце кумира, утілення опікунських батьківських образів [Каес, 2005, с. 59–60].

Почасти замість лідерів, а здебільшого на доповнення до них виділяється специфічна, як правило, нечисленна група представників спільноти, які беруть на себе функцію визначення провідних спільнотних цінностей, ідеологічних орієнтирів для спільноти. Найявність такої групи, за І. Джаннісом, є одним з елементів групового мислення, груподумства [Андреева, с. 231; Кричевский, Дубовская, с. 226–228; Майерс, с. 383–391]. У різних варіантах перекладу відповідного терміна ці особи

називаються „умоохоронцями” або „самозваними охоронцями групового духу”. Другий варіант перекладу, хоч і складніше оформлений, підкреслює важливу особливість таких-от добровільних носіїв спільнотних чеснот, а саме те, що вони беруть на себе такі повноваження добровільно, із власної ініціативи, спираючись на свій особистий ентузіазм.

Дивовижно, але в кожному людському середовищі, навіть не дуже численному, завжди вирізняється група осіб, які без особливих або й жодних очевидних підстав беруться контролювати думки й настрої інших людей. Виходячи зі змісту владно-підвладних стосунків між людьми [Васютинський, 2005], можна гадати, що в кожній людині закладено прагнення владувати не тільки, а часом і не стільки над поведінкою іншої особи, скільки над її духовним світом. Це прагнення, зрозуміло, у різних осіб виражено різною мірою, а з-поміж тих, кому воно властиве порівняно більше, у результаті міжособових та колективних взаємодій вирізняються такі, кому соціум, спільнота „доручає” виконувати відповідні функції.

Отже, для утворення такого специфічного прошарку умоохоронців потрібні, з одного боку, їхній владно-контролерський ентузіазм, а з другого – іманентна потреба спільноти (яка, очевидно, існує завжди) у виконанні „кимсь” таких функцій у її межах та наділення спільнотою певних членів-„ентузіастів” відповідними повноваженнями.

5.2. Спрямованість надання (набуття) повноважень у спільноті

З огляду на безумовну включеність спільноти як великої соціальної групи до загальної структури суспільства повноваження, які стосуються впливу на життєдіяльність спільноти, можуть поширюватися, по-перше, на *внутрішньоспільнотні* явища й процеси, по-друге, на умови та обставини *позаспільнотного* існування – існування спільноти серед інших спільнот у ширшому соціумі. Водночас коли

Йдеться про суб'єктів делегування повноважень, то вони можуть перебувати як *усередині* самої спільноти, так і *поза* нею. Отож перетин двох векторів спрямування процесів надання/набуття повноважень із приводу внутрішньо- або позаспільнотних питань особам чи інстанціям, які перебувають усередині спільноти або поза нею, дає чотири можливі варіанти спільнотного самовизначення в цій сфері.

Перший – делегування повноважень спільнотою з приводу самої спільноти. Це, очевидно, найпоширеніший варіант, який означає найбезпосередніше самовизначення спільноти у своїх власних межах.

Другий – надання повноважень із спільноти назовні, у поза- та міжспільнотний простір. Це теж важливий елемент спільнотного самовизначення, оскільки власне самовизначатися спільнота може не інакше як у результаті порівняння себе з іншими спільнотами, зіставлення з ними і протиставлення їм.

Третій варіант означає ситуацію, коли повноваження всередині спільноти визначаються зовнішньою щодо неї інстанцією, коли позаспільнотний суб'єкт визначає, яким чином мають ці повноваження розподілятися в самій спільноті. Як правило, така ситуація стає можливою тоді, коли спільнота слабо структурована, не має чітко вираженої внутрішньої ієрархії, розташовується в соціумі дисперсно і позбавлена тісних інтенсивних контактів між її членами. У такому разі втручання зовнішніх інстанцій істотно полегшується, хоча, з іншого боку, ефект від таких втручань виявляється здебільшого незначним.

Нарешті, четвертий варіант найменше стосується власне самої спільноти, оскільки йдеться про надання повноважень зовнішньою щодо спільноти інстанцією з приводу зовнішніх щодо спільноти позаспільнотних функцій. Такий процес відбувається в середовищі поза спільнотою і може більшою чи меншою мірою стосуватися самовизначення спільноти за умови, що спільнота тісно пов'язана із цим навколишнім соціумом,

межі між ними нечіткі, інтереси спільноти більш чи менш істотно залежать від перебігу певних процесів у середовищі навколо неї.

Розглядаючи інстанції зовнішньо- і внутрішньо-спільнотні, які можуть наділятися певними повноваженнями, з одного боку, а з другого – брати на себе функцію розподілу повноважень, можна дійти висновку, що в межах спільноти завжди діють тенденції утворення специфічної групи осіб, які ці повноваження отримують або привласнюють. Що реальнішою є спільнота, то виразніше утворюється в ній така специфічна структурна частина.

Ця своєрідна спільнотна *верхівка*-, „еліта” поступово набуває властивостей, які визначають і модулюють її місце в спільноті, прив’язують до спільноти, а водночас – увиразнюють її специфіку, загострюють певну відрубність від спільноти. Таким чином, можна говорити, що наділена специфічними повноваженнями частина спільноти (а здебільшого йдеться про повноваження владні, розпорядчі, контрольні, організаційні, координаційні) є структурно-функціональною складовою спільноти, з одного боку, а з другого – опиняється до певної міри ніби за її межами, утворює таку собі підспільноту, яка не цілковито належить власне до спільноти і часто-густо за низкою ознак опиняється поза її межами, стає зовнішньою щодо спільноти інстанцією.

Описані чотири варіанти спрямування спільнотних повноважень – ізсередини і ззовні та всередину і назовні – концентруються у вигляді творення спільнотної еліти – окремої інстанції, наділеної повноваженнями з регуляції внутрішньо-спільнотних процесів і процесів взаємодії спільноти із ширшим соціальним оточенням.

5.3. Представлення інтересів спільноти

Однією з найважливіших функцій спільнотної верхівки стає *репрезентація* спільноти назовні, у зовнішнє середовище.

Оскільки прямий, безпосередній процес представлення інтересів усіх членів спільноти і кожного з них зокрема є практично неможливим і з технологічного, і з психологічного погляду, то діяльність спільнотної верхівки набуває певної технічної і моральної автономності. Еліта виконує приписані їй функції, не вдаючись до повсякчасних безпосередніх „консультацій” із рядовими членами спільноти. Вона це робить, лише до певної міри орієнтуючись на справжні потреби членів спільноти, – або інтуїтивно визначаючи їхній зміст для себе, або діючи виключно на власний розсуд, сподіваючись, що її авторитет і досвід є достатніми для переконання членів спільноти та представників інших соціальних груп у слушності її дій.

Очевидно, у більшості випадків саме так і відбувається. Якісь більш чи менш незначні відхилення й прорахунки еліти не помічаються або не визнаються за важливі, тим паче що цілковитої одностайності ніколи немає і не може бути в жодній спільноті. Якщо ж дії й позиції спільнотної верхівки надто виразно й тривало відрізняються від оцінок і сподівань більшості членів спільноти, то, очевидно, мають розпочатися процеси переструктурування спільноти, спрямовані на зміну її верхівки шляхом чи то позбавлення її раніше наданих повноважень, чи то поділу спільноти на дві окремі за ознакою підтримки або заперечення дій верхівки.

Однією з передумов репрезентації інтересів спільноти спільнотною елітою є вслякого роду всебічна *легітимація* – морально-психологічне, а також, можливо, і правове визнання виконуваних і спільнотою, й елітою повноважень із забезпечення прав та інтересів. Тут має йтися про легітимацію

як самого існування спільноти, її становища в суспільстві, так і легітимацію права верхівки на виконання відповідних повноважень, легітимацію зовнішніх впливів на спільноту тощо.

Важливою характеристикою відповідних процесів стають *глобалізація* або *локалізація* спільноти в соціумі, які відображають міру її поширення в суспільстві. Більш очевидним та поверховим виявом глобалізації/локалізації є кількісне поширення представників спільноти в соціальному середовищі. Із цього погляду зовсім протилежними є позиції представників, наприклад, таких двох спільнот, як усі жителі Землі, що мають середній інтелектуальний рівень, і лауреатів Нобелівської премії. Проте вагомішим у контексті глобалізації/локалізації є співвідношення за психологічними характеристиками. І тут нечисленна спільнота нобелівських лауреатів за окремими параметрами може конкурувати і навіть перемагати кількामільярдну спільноту носіїв пересічного інтелектуального рівня.

5.4. Приймання рішень у спільноті

Важливішою за представлення інтересів спільноти функцією спеціально уповноважених представників є *приймання рішень*. Це доконечна умова більш чи менш успішного функціонування спільноти, принаймні якщо вона претендує на посідання значущого місця в соціумі і дбає про перспективи на майбутнє. Проблема полягає насамперед у тому, хто має приймати рішення (ця проблема розв'язується шляхом надання повноважень) і як це робити. Приймання рішень зовсім не є виключно втішним привілеєм, якого слід прагнути і який лише уприємнює існування. Воно автоматично означає взяття на себе *відповідальності* за адекватність, правильність, доцільність рішень, а головне, за результати втілення їх у життя.

Більшість людей, як відомо, насправді не любить відповідальності. Відмова від узяття відповідальності

здебільшого означає, що особа, передчуваючи свою неспроможність у виконанні певних функцій, наперед відмовляється від них, перекладаючи належні обов'язки та відповідальність на іншу особу. Привабливість такої поведінки, за Е. Фроммом, полягає у звільненні від прийняття рішення, від відповідальності за свою долю [Фромм, 1990, с. 135]. А. Адлер зазначав, що невротичне уникання відповідальності дає змогу досягати внутрішнього комфорту та реальної переваги [Адлер, 1995, с. 48–49, 64].

У процесах внутрішньоспільнотної взаємодії чи то свідомо фіксується, чи то інтуїтивно відчувається, що хтось має взяти на себе відповідальність. Але здебільшого незрозуміло, хто і як має це зробити. І страх перед відповідальністю, і розмитість її місця в просторі спільнотного функціонування зумовлюють явище, назване дифузією відповідальності, що виявляється одним із можливих пояснень феномена зсуву ризику: особа переживає меншу відповідальність за ризиковані рішення, оскільки вони виробляються всією групою [Кричевский, Дубовская, 2001, с. 218].

Можна сказати, що в спільнотному просторі утворюється таке собі поле відповідальнісного напруження. Спільнота всередині самої себе переживає потребу визначити суб'єкта-інстанцію, який/яка захоче і зможе взяти на себе відповідальність за рішення в певній сфері. Таке бажання і спроможність проявляються як відповідь на запити спільноти, що формулюються в контексті спільнотної взаємодії. Реагуючи на внутрішньоспільнотне напруження і даючи відповідь на запити спільноти, свідомо чи несвідомо, суб'єкт-інстанція оцінюють зміст цих запитів і свою власну готовність і *компетентність* із приймання рішень. Оцінивши такі свої параметри, суб'єкт-інстанція сигналізує про них спільноті, а спільнота у відповідь оцінює отриману інформацію, у певний спосіб на неї реагує, даючи або не даючи підстав гадати про її згоду на взяття суб'єктом-інстанцією відповідальності на себе.

6. Оцінка перспектив розвитку спільноти

Порівняно з попередніми складовими моделі самовизначення спільноти *оцінка перспектив* її функціонування, існування, розвитку на майбутнє, хоч як дивно, виявляється доволі невиразною. Ця невиразність простежується, зокрема, у науковому контексті, свідченням чого є зовсім невелика кількість науково-психологічних категорій, що розглядаються або використовуються в дослідженнях і зміст яких відображає ті чи ті аспекти подальшого розвитку спільноти.

Проявляється невиразність і в змісті масових соціальних уявлень. По-перше, доволі очевидним є факт, що тема спільноти і пов'язаних із нею проблем дуже рідко стає предметом обговорення в повсякденних розмовах громадян. По-друге, за доказ такої непопулярності „спільнотної” теми можуть правити результати опитування, наведені в розд. 7, згідно з якими із шістьох дескрипторів моделі п'ять тою чи тою мірою проявилися в змісті факторів, що виділилися, натомість шостий дескриптор, а саме оцінка перспектив розвитку спільноти, не набув достатньо відчутного вияву.

Г. Гофстеде наполягав на тому, що неприйняття невизначеності є одним із потужних чинників, який зумовлює тенденції і напрями розвитку людських спільнот. Така невизначеність, зокрема, зумовлює потребу передбачуваності, тобто змоги покладатися на писані і неписані правила. Спільнота намагається уникнути такого стану через установлення формальних норм поведінки, несхвалення відхилень від певних зразків і стандартів, віру в абсолютну силу експертного знання [Коваленко, Коваленко, 2003, с. 268–269]. Непередбачуваність же, навпаки, спричиняє дезорієнтацію, розгубленість, зневіру, наслідком яких має ставати власне

відмова членів спільноти від спільнотного самовизначення. Або навпаки, такий стан дезорієнтації спонукає громадян домагатися колективного самовизначення, зокрема в межах спільноти. А такий процес якраз і має означати, і чи не насамперед, визначення спільноти і себе в ній „наперед”, принаймні в масштабах недалекого майбутнього.

Такому самовизначенню на перспективу має сприяти *антиципація* – темпоральна форма організації психічного. Автор такого її розуміння І. Батраченко переносить антиципаційну спроможність на соцістальну антиципацію. Антиципацію він розглядає як доконечну для самого виникнення соціальної групи: сукупність людей стає групою тоді, коли в них з’являється спільне майбутнє, якого треба досягти або уникнути. Існування кожної групи передбачає антиципацію спільної мети для її членів. Монополія на таку антиципацію може належати таким собі „оракулам” – лідерам, елітам, групам у групах (пор. розд. 5.1, 5.2 – *В. В.*). Їхню роль названо делегованою антиципацією. Групова антиципація має не лише інтрапсихічний, а й інтерпсихічний, комунікативний характер [Батраченко, 2009, с. 211–214].

Антиципація, отже, первісно є процесом виразно індивідуальним, а водночас набуває особливої значущості та ефективності в колективному контексті. Вона дає змогу окремій особі і всій спільноті передбачати майбутнє в просторі цілепокладання, ставити цілі більш чи менш адекватні їй доречні, оцінювати ймовірність досягнення їх та визначати засоби такого досягнення, наперед формувати образ бажаного майбутнього. Завдяки такій проекції в майбутнє спільнота набуває додаткової стабільності. Її існування виявляється суб’єктивно (та об’єктивно) виправданим як з огляду на її минулу історію і теперішній стан, так і у зв’язку з майбутніми перспективами.

Зрозуміло, що ця стабільність завжди є відносною – очевидною щодо минулого, актуальною щодо теперішнього та ймовірною щодо майбутнього.

Самовизначення спільноти на перспективу відображає складне поєднання таких її динамічних характеристик, як *тривкість* і *мінливість*. З-поміж багатьох аспектів співвідношення цих двох динамічних характеристик специфіка розвитку спільноти, на відміну від інших соціальних груп, полягає насамперед у високому ступені суб'єктивної довільності їхніх оцінок. Тривкість і мінливість спільноти – це плід суб'єктивних вражень про неї, але водночас і характеристика процесів розвитку спільноти, які погано піддаються раціонально-свідомим зумовленням і передбаченням.

Окремий аспект спільнотної динаміки становить відношення тенденцій *традиційності* і *новаторства*. З огляду на підвищене непідлягання спільноти чітким закономірностям розвитку, у просторі її колективного самовизначення можуть порівняно легко зароджуватися як консервативні тенденції збереження традиційних форм життєдіяльності, так і тенденції змін, утворення нових форм переходу в якісно нові стани.

Можна з високим ступенем імовірності гадати, що тенденції першого роду здебільшого виникають у відповідь на дію чинників, які руйнують усталений спосіб життя, наражають на сумнівні зміни звичайні і звичні форми співіснування людей. У такому разі прагнення особи в спільноті і всієї спільноти до збереження звичного й усталеного виконує функцію захисту перед невідомим і незвіданим, що часто-густо сприймається як невиправдане й небезпечне. У другому випадку новаторські тенденції, що виникають у спільному просторі, відіграють роль такого собі провісника майбутнього, позначають можливі варіанти і напрями можливого розвитку, сигналізуючи соціумові про бажані або реальні перспективи.

О. Татарко, М. Козлова та Н. Лебедева визначили основні показники, за якими спостерігаються зміни внаслідок соціокультурної модернізації та найбільші відмінності між представниками груп, зорієнтованих на підтримання традиційного або сучасного способу життя: етнічна ідентичність, колективістські та індивідуалістські цінності, психологічне благополуччя, ставлення до здоров'я і психологічне здоров'я, ставлення до іншокультурної багатоманітності [Татарко, Козлова, Лебедева, 2007].

Як показує суспільний досвід, більшість новітніх тенденцій вичерпується вже на етапі попереднього позначання себе, натомість ті, що все-таки утриваються як виправдані й доречні, утілюються згодом у широкому соціальному середовищі як такі, що набули підтвердження часом і колективним досвідом.

За Г. Гарфінкелом, стабільність узгоджених дій змінюється в безпосередньому зв'язку з реальними умовами суспільної організації, яка гарантує вмотивовану узгодженість діяльності осіб із фоновою структурою легітимного порядку вірувань про життя в суспільстві, побачене “зсередини суспільства”. Побачені з позицій самої особи її зобов'язання вмотивованої узгодженості складаються з розуміння “природних фактів життя в суспільстві” та підпорядкованості цим фактам [Гарфінкел, 2005, с. 61–62]. Отож підпорядкування спільноти певним незаперечним фактам, з одного боку, і безсумнівна здатність її до породження та прийняття певних змін – із другого – сукупно забезпечують таку її визначальну властивість, як здатність до *самовідтворення*. Ефективна спільнота має долати як цілковиту застиглість і зашкарублість свого змісту, структури і функцій, так і їхнє безперервне мерехтіння, позбавлене опори на ключові базальні елементи.

І той, і той варіанти означають загибель спільноти, її розчинення, розпорошення в соціальному середовищі. Натомість здатна до адекватного та оптимального самовідтворення спільнота забезпечує самій собі та своїм індивідуальним членам „транскомунікативну надчасовість душевного життя” – подолання часових меж, вільне пересування в часі, зв’язок апперцепції та антиципації, що веде до осяяння, просвітлення, натхнення [Кабрин, 2995, с. 53–61].

Хоча з погляду соціальних процесів вагомішим та очевиднішим є факт функціонування спільноти, на тлі якого життєдіяльність окремої особи має істотно випадковий характер, проте в контексті існування спільноти як надіндивідуального явища за мету такого існування, услід за І. Кононовим, треба визнати відтворення людини як цілісної особи [Кононов, 2000, с. 54]. Саме в змісті процесів відтворення спільноти та особи в спільноті найадекватніше відображаються сенс і спрямованість колективного самовизначення спільноти, що відбувається на основі минулого досвіду, актуального розвитку та визначення майбутніх перспектив.

Умови, які отримує людина як член спільноти в процесі та завдяки колективному спільнотному самовизначенню, слід трактувати як одну з найвагоміших складових соціального капіталу особи – капіталу, яким вона має змогу розпоряджатися довільно і натхненно.

7. Соціально-психологічний зміст об'єднання громадян у спільноти

Завданням одного з етапів вивчення соціально-психологічних механізмів інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство стало виявлення соціально-психологічної структури *уявлень громадян про сенс їхнього об'єднання в різноманітні спільноти*. Було розроблено опитувальник, основу якого склали 100 формулювань, які відображають можливі причини такого об'єднання. (Респондентам пропонувалося відповісти, чому, навіщо, заради чого люди об'єднуються в спільноти).

Ці формулювання добиралися відповідно до соціально-психологічної моделі колективного самовизначення спільноти (розд. 1.2) і включали індикатори, які віддзеркалюють зміст її шести основних дескрипторів: підстави референтності спільноти, характеристики простору „спільнотного” самовизначення, механізми взаємодії в спільноті та єднання в спільноту, соціально-психологічні властивості спільноти, надання повноважень спільнотою, оцінку перспектив розвитку спільноти [Васютинський, 2008].

Опитування проводилося серед мешканців м. Києва в травні 2009 р. Усього було опитано 1360 осіб, у т. ч. 45,6% чоловіків і 54,4% жінок, 25,4% склали молоді респонденти (вік від 19 до 29 років), 38,4% – особи середнього віку (від 30 до 49 років), 36,2% – представники старшого покоління (50 років і більше). За ознаками національності та роду занять структура вибірки не регулювалася (але відповідні ознаки фіксувалися). Загалом отримані параметри вибірки відповідають основним демографічним показникам дорослого населення Києва. Утім, досягнення такої відповідності не було самостійною метою опитування, оскільки нас цікавили не строго соціологічні

співвідношення, а психологічний зміст, що криється за отриманими кількісними показниками.

Задля зручності респондентів та полегшення процедури опитування включені в опитувальник 100 індикаторів було поділено на 20 груп по п'ять формулювань у кожній. Респондентам пропонувалося з кожної п'ятірки вибрати один пункт – на їхній погляд, найважливіший. Аби уникнути наслідків можливого потрапляння до однієї й тієї самої „п'ятірки” двох відносно важливих причин, опитувальник було розроблено в трьох варіантах, що відрізнялися один від одного порядком перерахування індикаторів і, відтак, складом „п'ятірок”.

Отримані від респондентів оцінки було піддано процедурі факторного аналізу. Як ми й припускали, фактори, що виділилися, виявилися вельми слабкими (що не дивно з огляду на доволі складну для респондентів масового опитування тему та зміст формулювань-індикаторів), тому було здійснено вторинний факторний аналіз, завдяки якому простір аналізованих ознак було зведено до 13. На їх основі виділилися п'ять значущих факторів, що сукупно вичерпують 55% загальної дисперсії.

Хоча змістовий зв'язок між закладеними в опитувальник індикаторами і дескрипторами моделі колективного самовизначення спільноти передбачався початково, проте загалом він виявився вельми розмитим. Тому малоімовірно, що істотні аналогії, які простежуються між змістом отриманих факторів і складовими цієї моделі, є артефактом.

На різних полюсах *першого* з факторів, що виділилися, протиставляються уявлення респондентів про *цілісні* та *окремі* змісти утворення спільноти. Ідеться про регулювання, з одного боку, відносин між спільнотою і всім суспільством, а з другого – забезпечення окремих функцій у житті спільноти. Очевидно,

соціально-психологічний зміст цього фактору полягає у відображенні найзагальніших характеристик простору „спільнотного” самовизначення, які стосуються цілісного існування спільноти або її окремих фрагментів.

У *другому* факторі відображено такі полярні завдання спільноти, як *пізнання* (навколишнього світу, сенсу життя) і *боротьба* (наприклад, проти несправедливостей сучасного суспільства). Тут до певної міри розкриваються провідні механізми взаємодії та єднання членів спільноти, що мають форму колективного пізнання або спільної боротьби.

Третій фактор склали індикатори, які віддзеркалюють орієнтації респондентів на переважну увагу членів спільноти до спільних *життєвих інтересів* або *найважливіших цінностей* спільноти. Цей фактор, як видно, відображає підстави референтності спільноти, яку спільнота може посідати залежно від спрямованості та особистих уподобань більшості її представників.

До *четвертого* фактору ввійшли формулювання, зміст яких поляризувався за ознаками *усвідомлювання* (поглиблення колективної свідомості) і *діяння* (активне виконання спільних дій) членів спільноти. У четвертому факторі, імовірно, міститься одна з найважливіших соціально-психологічна властивість спільноти, що відображає або більший ступінь осмисленості й рефлексивності, або прагнення до колективної діяльності.

У межах *п'ятого* фактору виокремилися такі полярні складові, як вироблення спільних *колективних уявлень* (про навколишній світ) і *надання повноважень* (у безконфліктних ситуаціях). Зміст цього фактору зосереджується навколо здійснюваного спільнотою вибору між колективним (і доволі пасивним) відображенням дійсності і наданням повноважень певному колу осіб із метою отримання від них компетентної та ефективною активності в тій чи тій сфері.

Не дістала відображення в результатах опитування оцінка перспектив розвитку спільноти. Найімовірніше, така характеристика, по-перше, є надто абстрактною для оцінювання її масовою вибіркою, а по-друге, відбиває певну безсенсовність утворення спільноти заради її ж майбутнього.

Отже, соціально-психологічний зміст утворення та функціонування спільноти можна подати у вигляді п'ятимірного простору, який охоплює співвідношення цілісного та окремих змістів її утворення, пізнання і боротьби як провідних механізмів функціонування, переважних орієнтацій членів спільноти на життєві інтереси та найважливіші цінності, колективного усвідомлювання і діяння, спільних уявлень про світ і надання спільнотою повноважень із здійснення тих чи тих функцій.

Отримана сенсова структура може скласти теоретичну основу дослідження спільнот і спільнотних явищ та процесів. Зміст використовуваних індикаторів має відображати уявлення громадян про доцільність і ступінь їхнього об'єднання в цілісну соціальну структуру, прагнення спільноти до самопізнання і готовність виступати на захист колективних та індивідуальних прав і свобод, орієнтації на головні життєві інтереси та найважливіші цінності спільноти, переважання в життєдіяльності спільноти тенденцій рефлексивного усвідомлювання і практичного діяння, співвідношення процесів колективного самоздійснення і делегування повноважень окремим особам та групам.

Післямова

Особа і суспільство. Вічне питання соціальної психології. Дві дійсності – такі різні і несумірні, а водночас сутнісно єдині, сполучені безліччю зв'язків.

Десь у цьому просторі між особою і суспільством має бути місце на спільноту. І його треба знайти, визначити, описати. Та ба! Спільнота химерна і невловна. Вона є, вона функціонує, справляє свій непомітний, але місткий вплив і на людину, і на людський загал. То вона сама стає цим загалом, то лише скидається на нього, то перетворюється на примхливе марево замріяної людської уяви.

Спільнота безмежна у своїй невимірності. Описані тут виміри людської спільноти – це тільки один із сили-силенної можливих варіантів її психологічної структури. Та й чи можна структурувати спільноту? Хіба що на певний час, бо ось вона ніби така, якою ми її розуміємо, а ось уже інакша, змінена, якась аж невпізнанна. І комагаються науковці, намагаючись її пізнати, а вона то ніби піддається, то знову не дається, вислизає з-під наукового догляду. Може, тому, що спільнота – це Ми? А пізнати самих себе – найважче.

Література

1. *Авермат Э. ван.* Социальное влияние в малых группах // Перспективы социальной психологии. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 504–547.
2. *Агеев В. С.* Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990.
3. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Фонд „За экономическую грамотность”, 1995.
4. *Адлер А.* Психология власти // Адлер А. Наука жить. – К.: Port-Royal, 1997. – С. 235–240.
5. *Андреева Г. М.* Социальная психология: Учеб. для высш. учеб. завед. – М.: Аспект Пресс, 2001
6. *Батраченко І. Г.* Психологія антиципації. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2009.
7. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Academia-Центр, Медиум, 1995.
8. *Браун Р.* Межгрупповые отношения // Перспективы социальной психологии. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 548–578.
9. *Василенко И.* Власть пространства и идея мессианизма // Власть. – 2001. – № 2. – С. 44–50.
10. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади. – К., 2005.
11. *Васютинський В. О.* Соціально-психологічна модель колективного самовизначення спільноти // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей. – К., 2008. – Вип. 19 (22). – С. 57–66.
12. *Гарфінкел Г.* Дослідження з етнометодології. – Пер. з англ. В.Й. Шовкун. – К.: КУРС, 2005. – 340 с.
13. *Грушин Б. А.* Массовое сознание. – М.: Политиздат, 1987.
14. *Дилигенский Г. Г.* Социально-политическая психология: Учеб. пособ. для вузов. – М.: Новая шк., 1996.
15. *Дюркгейм Э.* Представления индивидуальные и представления коллективные // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М.: Канон, 1995. – С. 208–243.
16. *Кабрин В. И.* Коммуникативный мир и транскоммуникативный потенциал жизни личности: теория, методы, исследования. – М.: Смысл, 2005.

17. *Каэс Р.* Теория психоанализа групп. – М.: АСТ: Астрель, 2005.
18. *Коваленко И. Н., Коваленко Н. П.* Поведение и власть в организации: Кн. для руководителей. – Одесса: Юридична література, 2003.
19. *Кононов І. Ф.* Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000.
20. *Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М.* Социальная психология малой группы: Учеб. пособ. для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001.
21. *Лебон Г.* Психология народов и масс. – СПб.: Макет, 1995.
22. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Академия, 2004.
23. *Майерс Д.* Социальная психология. – СПб.: Питер, 1996.
24. *Малюченко Г. Н., Смирнов В. М.* Социально-психологический анализ целостных представлений о мире. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2006.
25. *Московичи С.* Век толп. Исторический трактат по психологии масс: Пер. с фр. Т. П. Емельяновой. – М.: Центр психол. И психотерап., 1996.
26. *Московичи С.* Машина, творящая богов: Пер. с фр. – М.: Центр психол. и психотерап., 1998.
27. *Мід Дж. Г.* Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста. – К.: Укр. центр духовн. культури, 2000.
28. *Навроцький В. В.* Логіка соціальної взаємодії. – Харків: Консум, 2005.
29. *Ортега-и-Гассет Х.* Идеи и верования // Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. – М.: Искусство, 1991. – С. 462–492.
30. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. – М.: Академич. проект, 2000.
31. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. – СПб.: ИГУП, 1999.
32. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история. – М.: Наука, 1979.
33. *Почебут Л. Г.* Социальная психология толпы. – СПб.: Речь, 2004.
34. Психология индивидуального и группового субъекта / Под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой. – М.: ПЭР СЭ, 2002.

35. *Ринкявичус Л., Буткявичене Э.* Концепция общности (Gemeinschaft/ community) и ее специфика в виртуальном пространстве // Социол. исслед. – 2007. – № 7. – С. 3–11.
36. *Ромек В. Г.* Психологическое консультирование в ситуации выученной беспомощности // Психологическое консультирование: Проблемы, методы, техники. – Ростов-на-Дону: ЮРГИ, 2000. – С. 278–187.
37. *Сушков И. Р.* Психологические отношения человека в социальной системе. – М.: Ин-т психол. РАН, 2008.
38. *Татарко А. Н., Козлова М. А., Лебедева Н. М.* Психологические исследования социокультурной модернизации. – М.: РУДН, 2007.
39. *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство: основні поняття чистої соціології. – К.: Дух і Літера, 2005.
40. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса. – СПб.: Ювента, 1999.
41. *Филлипс Л. Дж., Йоргенсен М. В.* Дискурс-анализ. Теория и метод. – Харьков: Гуманитарный центр, 2004.
42. *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990.
43. *Хекхаузен Х.* Мотив власти // Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1986. – С. 307–337.
44. *Чеснокова О. Б., Яремчук М. В.* Феномен „воображаемого партнера” в детском возрасте // Вопр. психол. – 2002. – № 2. – С. 14–27.
45. *Шибутани Т.* Социальная психология. – М.: Прогресс, 1969.
46. *Шкаратан О. И., Ястребов Г. А.* Российское неозакратическое общество и его стратификация // Социол. исслед. – 2008. – № 11. – С. 40–50.
47. *Шнаппер Д.* Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. – Харків: Фоліо, 2007.
48. *Sztompka P.* Socjologia. Analiza społeczeństwa. – Kraków: Znak, 2007.

Монографія

Вадим Олександрович Васютинський

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СПІЛЬНОТИ

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*
Макет і технічна редакція *О. В. Івачевська*

В оформленні обкладинки використано
фотозображення скульптури Густава Вігеланда “Моноліт”

Підписано до друку 4.11.2009 р. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 5,2. Обл.-вид. арк. 5,5.
Тираж 300 пр. Зам. №151.

Видавництво „Золоті ворота”
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру
видавників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3313 від 12.11.2008 р.
01014, м. Київ, вул. Bastionna, 15, оф. 8.
